

СВІТЛАНА КОЛЯДЕНКО

**Кременецький ліцей
у системі освіти Волині
(XIX – 30-ті рр. XXст.)**

Житомир – 2002

ВСТУП

Докорінні зміни, що відбуваються в суспільстві, розбудова української державності, масове пробудження національної самосвідомості народів, в тому числі в галузі освіти, вимагають глибокого осмислення завдань педагогічної науки в перспективі соціально-економічного розвитку нашої держави.

Перед сучасними науковцями стоїть завдання вироблення такої освітньої політики, яка б підтримувала кращі вітчизняні традиції, неупереджено використовувала світовий педагогічний досвід. Необхідно виважено оцінити історико-педагогічний процес, виробити новий об'єктивний підхід до здобутків попередніх поколінь освітян, створити умови для врахування цього багатого потенціалу в ході подальшого реформування та розвитку освіти. Отже, важливою передумовою створення цілісної концепції сучасної національної освіти в Україні є повернення до наукового обігу цілих масивів вітчизняної педагогічної думки, їх осмислення і освоєння.

В умовах появи навчальних закладів типу «гімназія–ліцей» виникає нагальна потреба дослідити історію організації таких навчальних закладів на території України в минулому, хоча б заради усвідомлення того, що створення подібних освітніх установ не обмежується тільки зміною назви «школа» на — «гімназія» або «ліцей», а вимагає наявності певних передумов. До останніх слід, перш за все, віднести:

- науковий підхід до розробки навчальних програм;
- високий професійний рівень викладацького складу;
- новий якісний рівень організації методичної роботи;
- специфічна організація навчально-виховного процесу;
- розвинена навчально-матеріальна база.

Обрана тема являє собою дослідження одного з аспектів культурно-освітнього розвитку народів, що населяють Україну. Поляки, будучи однією із численних національностей, що здавна проживають на землях України, створили на початку XIX століття свою специфічну систему освіти, яка стала безперечним надбанням історії вітчизняного шкільництва. Кременецький ліцей, як одна з провідних навчальних установ в системі польської освіти, залишився поза увагою дослідників. Тому, у даному контексті особливо актуальним виглядає розгляд організації та діяльності навчально-виховного процесу в Кременецькому ліцеї (1805–1833 рр.).

Джерельною основою для нашої роботи стали:

- історико-педагогічні дослідження вітчизняних та іноземних авторів з питань розвитку освіти XIX ст. та діяльності Кременецького ліцею;

- полемічна та мемуарна література;
- українська, польська та російська періодична преса;
- довідниково–бібліографічна література, збірники документів;
- архівні матеріали;
- автореферати дисертацій і дисертаційні дослідження.

Особливо уважно вивчалися спогади та листування очевидців тих подій, поборників ідей візитатора шкіл Віленського округу Т.Чацького, викладачів та випускників Волинського ліцею. Серед них мемуари викладача зоології гімназії А.Андреевського «Спогади старого дідуся про Волинь»; випускників ліцею Карола Вітте «Кременець. Пригоди і спогади учня першого класу» та О.Козерадського «Спогади шкільних років 1820–1831 рр». Відомі мемуари учасників та помічників Т.Чацького в справі розбудови освіти Південно–Західного краю. Це, перш за все, «Мемуари» Густава Олізара та «Решті мемуари» Кременецького повітового маршалка Юзефа Джевецького. Слід відмітити досить емоційні «Воспоминания о Волини» директора Луцької гімназії І.Г.Кулжинського та написані для широкого кола читачів «Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Волини и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских». Слід відзначити, що це досить суб’єктивні джерела. Побаченому і почутому автори нерідко надавали вигідного для себе звучання, тому в таких джерелах часто зустрічаємося з прагненням прикрасити деякі історичні події, суспільні явища, що потребує критичного ставлення до такого роду літератури.

Більш близькими до історичної правди можна вважати особисті листування. У світлі дослідження діяльності Кременецького ліцею значний інтерес являють «Беседы и личная переписка между императором Александром I и кн.Адамом Чарторыжским» та «Спогади князя Чарториського в листах до імператора Олександра I», які пояснюють політику російського уряду на початку XIX ст. щодо інтересів поляків на території Росії. «Листування з Т.Чацьким» Г.Коллонтає дає найбільш повну уяву про передумови створення гімназії в м.Кременці. «Різні листування» ректора Віленського університету Я.Снядецького надають певні відомості про стосунки, що склалися між вищим навчальним закладом краю — Віленським університетом та осередком освіти високого рівня, яким став Кременецький ліцей.

Дані стосовно означеної проблематики містяться також у фундаментальних працях вітчизняних та зарубіжних істориків, зокрема, в «Історії України–Руси» М.Грушевського, «Нарисі з історії України» Д.Дорошенка, роботі М.Костомарова «Южная Русь в конце XVI века»; П.М.Батюшкова «Волинь. Исторические судьбы Юго–Западного края», М.Драгоманова «Евреи и поляки в Юго–Западном крае», П.Шафета «Во-

льнь»; в працях П.П.Семенова «Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении» та П.Іванова «Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIX века»; дослідження зарубіжних авторів Є.Піліковського «Історія Польщі 1795–1864», П.Вандича «Після поділів земель Речі Посполитої у 1795–1918 рр.».

Серед історико–педагогічної літератури, присвяченої розвитку освіти в Україні протягом XIX ст., заслуговують на увагу дослідження І.Альошинцева «История гимназического образования в России (XVIII-XIX в.)», С.В.Рождественського «Очерки по истории системы народного просвещения в России в XVIII-XIX в.» та «Исторический очерк деятельности Министерства народного просвещения»; праця М.І.Сухомлинова «Материалы для истории образования в России в царствовании императора Александра I». Ці роботи подають загальну історію розвитку школи, базовану на урядових розпорядженнях та творах ліберальних істориків того часу. Однак автори, на наш погляд, тенденційно висвітлюють проблему розвитку освіти в Україні, практично залишаючи поза увагою діяльність тогочасних навчальних закладів.

Питанням культурно–освітнього процесу на Південно–Західних землях початку XIX ст. присвячені праці польського історика С.Трухіма «Польсько–російська співпраця в організації російського шкільництва на початку XIX ст.» та французького дослідника Д.Бовуа «Польське шкільництво на литовсько–російських землях 1803–1832 рр.» та «Поляки на Україні 1831–1863 рр.», де простежується діяльність видатних постатей того часу та аналізується їх роль у поширенні освіти серед широких верств населення Волині, Поділля і загалом України.

Окремі аспекти проблеми розглядають у своїх працях з питань історії педагогіки XIX століття Н.Барсов, Є.Дзюба, К.Бартницька, П.Берков, Я.Добжанський, А.Козирев, В.Соловійова, А.Лопухівська.

Перші наукові розробки, що стосувались діяльності власне Кременецького ліцею, з'явилися у другій половині XIX ст. і були тісно пов'язані з дослідженнями історії Київського університету св.Володимира. До таких відносяться праці В.Шульгіна «История университета св.Владимира» (1860) та М.Ф.Владимирського–Буданова «История Императорского университета св.Владимира» (1884). Перший детальний літопис ліцею створив Михаїл Ролле, автор праці «Волинські Афіни» (1898). Проте ці дослідження, на наш погляд, мають багато фактологічних неточностей.

Заслуговують на увагу дослідження, здійснені протягом 20–30-х років, у тому числі за межами України. Серед них — М.Василенко «Кременецький ліцей і університет св.Володимира» (1923), що є історико–

юридичною розвідкою, здійсненою за вимогою соціально-економічного відділу УАН.

Вагомий внесок у вивченні питання організації діяльності Кременецького ліцею зробила нині проживаюча в Португалії прозаїк, літературний критик, бібліограф Марія Данелевич-Зелінська, яка опублікувала серію книг та статей, де докладно розглянуто певні аспекти діяльності Кременецького ліцею — «Наукове життя давнього Кременецького ліцею» (1937). «Учнівські товариства Волинського ліцею» (1939). Саме завдяки її науковим дослідженням, зібраним в роботі «Випробування покликанням» (1992), маємо уяву про організацію діяльності новоствореного ліцею в 20–30-х рр. ХХ століття.

Проте друковані роботи про Кременецький ліцей складають лише незначну частину використаних джерел. Більшість з них знаходиться в архівах, музеях України та Росії, а саме:

- Центральному державному історичному архіву міста Києва;
- архіві обласної державної адміністрації у м.Житомирі;
- Архіві Російської Федерації у м.Москві;
- Російському державному військово-історичному архіві у м.Москві;
- краснавчому музеї міста Кременця;
- Державному історико-культурному заповіднику у м.Острозі Рівненської області.

Таким чином, враховуючи нерозробленість проблеми, а також її актуальність, нами була визначена тема дослідження: "Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1805-1833 рр.)".

Отже, вибір теми даного дослідження був зумовлений такими **чинниками**:

- великим значенням Кременецького ліцею для розвитку вітчизняної культури і освіти на початку ХІХ ст.;
- недостатньою увагою до педагогічного досвіду цього навчального закладу у контексті однієї з обов'язкових дисциплін педагогічних інститутів — «Історія педагогіки»;
- можливістю використання педагогічного досвіду Кременецької гімназії (ліцею) в сучасних умовах реформування системи освіти;
- створенням державної концепції і запровадженням освіти національних меншин, що проживають в Україні.

Окреслені фактори визначили об'єкт, предмет, мету роботи.

Об'єкт дослідження — освітньо-виховна та просвітницька діяльність Кременецького ліцею на Волині (1805–1833 рр.).

Предмет дослідження — організація, структура та зміст навчально-виховного процесу Кременецького ліцею.

Мета дослідження — історико-педагогічний аналіз специфіки діяльності Кременецького ліцею як відомого навчального закладу свого часу на тлі загального суспільно-економічного життя Європи, насамперед українських земель, що входили до складу Росії, кінця XVIII-першої половини XIX століття.

Відповідно до об'єкта, предмета і мети дослідження були визначені такі **основні завдання**:

1) на основі вивчення історико-педагогічних джерел проаналізувати тенденції розвитку народної освіти та суть політики російського самодержавства на початку XIX століття;

2) охарактеризувати певні тенденції польського впливу на освіту Правобережної України у досліджувальний період;

3) здійснити науковий аналіз організації, структури та змісту навчально-виховного процесу Кременецького ліцею в його еволюції;

4) розкрити головні напрями педагогічної діяльності Волинського ліцею.

5) узагальнити організаційно-педагогічний досвід Кременецького ліцею з метою використання певних здобутків в сучасних умовах функціонування іновативних навчальних закладів типу «гімназія-ліцей».

Методологічну основу дослідження становлять теорія наукового пізнання з її вимогами науковості, доказовості, об'єктивності, історизму та зв'язок історії з сучасністю і доцільність творчого використання педагогічного досвіду навчальних закладів минулого у сучасній освітній практиці.

Методи дослідження визначаються завданнями, матеріалом, спрямованістю праці: науково-історичний, проблемний і логічний аналіз. Історико-педагогічний аналіз застосовувався у вивченні архівних матеріалів, мемуарів та листувань, пов'язаних з діяльністю Кременецького ліцею. **Основний метод дослідження** — теоретичний аналіз історикопедагогічної літератури, наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів. Для роботи велику значущість мали системно-структурні методи порівняльного аналізу, а також методи класифікації та узагальнення джерел.

Наукова новизна та теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у детальному вивченні та цілісному аналізі навчально-виховної діяльності Кременецького ліцею на початку XIX ст., узагальненні позитивного досвіду з метою подальшого використання на сучасному етапі реформування освіти.

У дисертаційному дослідженні зроблена перша спроба наукового аналізу маловідомих фактів історико-педагогічного процесу в першій половині XIX ст. До найважливішого з них належить виявлення та висвітлення особливостей організації навчально-виховної діяльності Волинського ліцею.

В науковий обіг впроваджені невідомі та маловідомі документи та матеріали, які значно розширили наші уявлення про розвиток освітніх закладів України в XIX столітті.

Практичне значення роботи полягає в тому, що досліджуваний матеріал, положення, бібліографія рідкісних видань та робіт зарубіжних авторів, практичний досвід організації навчання і виховання в Кременецькому ліцеї можуть бути використані при вирішенні ряду наукових і практичних завдань:

- при викладанні курсів педагогіки, історії педагогіки, вітчизняної історії;
- при проведенні спецкурсів та спецсеминарів з питань розвитку народної освіти;
- в діяльності відповідних кафедр, викладачів вузів і методичних об'єднань вчителів середніх шкіл та інноваційних навчальних закладів;
- у роботі студентських наукових гуртків та факультативів;
- при організації та становленні навчальних закладів нового типу (гімназії, ліцеї).

Обґрунтованість і вірогідність результатів дослідження забезпечується використанням методів адекватних меті та завданням дослідження; опорою на принцип історизму, об'єктивності; науковим аналізом фактологічного матеріалу в історико-генетичному, порівняльно-історичному, логічному й проблемному аспектах.

У ході дослідження були досягнуті результати, які можна сформулювати у вигляді **положень**, що виносяться на захист:

1) Розвиток освіти першої половини XIX століття постає як період контрастів: з одного боку — освітній лібералізм, реформування системи народної освіти, а з другого — перехід до тотальної русифікації та дворянсько-станової системи шкільництва. Ці суперечливі тенденції обумовили появу та визначили умови існування Кременецької гімназії (у 1819 р. перейменована в ліцей).

2) Лейтмотивом діяльності Кременецького ліцею як осередку польської освіти на Волині стала підготовка необхідних для розвитку краю фахівців, чому сприяв високий науково-методичний рівень навчально-виховного процесу, ретельний відбір викладацького складу, специфічна організація діяльності, розвинена матеріальна база;

3) Кременецький ліцей виховав у своїх стінах цілу плеяду талановитих діячів, що своєю працею сприяли розвитку суспільно-наукової думки XIX-XX ст. (А.Осинський, А.Фелінський, В.Бессер, Т.Падура, Ю.Крашевський та ін.);

4) Багатий педагогічний досвід Кременецького ліцею, зокрема, система контролю за навчанням і поведінкою учнів (префект-дозорець-цензор); демократична форма самоврядування — учнівський суд; оригінальна методика викладання предметів, наявність надобов'язкових предметів (прообраз сучасних факультативних занять); наукові та громадські товариства вихованців; різноманітна організація дозвілля учнів (малювання, фехтування, співи, плавання, краєзнавча робота та ін.) безумовно заслуговують на уважне вивчення і врахування сучасними навчальними закладами.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати проведеного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри педагогіки Житомирського державного педінституту ім.І.Я.Франка, на засіданнях лабораторії теорії та історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України (м.Київ). Результати доповідались на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Я.Ряпо й розвиток національної системи освіти України» (Житомир), 6–7 грудня 1995 р.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти в Україні». Були здійснені методичні розробки до спецкурсу «Розвиток польського шкільництва на Волині (XVIII-поч.XX ст.)», що читався в Житомирському державному педінституті для студентів II та V курсу. Підсумки дослідження знайшли своє відображення на сторінках журналу «Відродження», «Тернопіль», «Фраза» (польською мовою), в збірках наукових праць (1995–1997), тезах доповідей і виступах.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Розвиток польського шкільництва на Волині (XVIII-поч. XX ст.): методичні розробки до спецкурсу. - Житомир.- 1996. -58 с.

2. Суперечки навколо Кременецького ліцею // Фраза. - 1995. - №10. - Жешув (РП). - С. 80-84. - Польською мовою.

3. Кременецький Волинський ліцей - визначна пам'ятка в історії освіти XIX ст. // Тернопіль. - 1996. - №4-5. - С.33-35.

4. Деякі аспекти освітньої ситуації в 1920-х роках (відродження Кременецького ліцею) // Матер. Всеукр. наук.-практич. конф. - Житомир. - 1997. - С.42-43.

5. Мовна освіта національних спільнот - важливий аспект полікультурного виховання // Матер. Всеукр. наук.-практич. конф. - Київ. - 1995. - С.196-198.

6. Осередок польської культури на Поділлі // Відродження. - 1995. - №7. - С.9-10.

7. З історії становлення освіти національних меншин в Україні // Матер. Всеукр. наук.-практич. конф. - Київ, 1995. - С.24-26.

8. Кременецький ліцей в науковій та науково-популярній літературі. Науково-методичний збірник "Проблеми педагогіки: історія, теорія, досвід". - Житомир. - 1996. - С. 32-34.

РОЗДІЛ 1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ

1.1. Стан освіти в Україні та суспільно-педагогічний рух початку XIX століття

Розвиток науки, культури, освіти тісно поєднаний із станом суспільно-політичного життя країни. Тому проблема становлення та розвитку освіти потребує широкоаспектного розгляду. А саме - висвітлення цілого ряду питань, пов'язаних з історико-політичним контекстом епохи, що була ускладнена особливостями попередніх періодів.

На початку дослідження доцільно з'ясувати територіальні і хронологічні рамки історичних подій, які безпосередньо стосуються обраної теми. Під час приєднання Правобережної України до Російської імперії на її теренах були утворені Київська, Подільська та Волинська губернії, що отримали назву «Юго-Западного края».

Серед названих територій нас цікавить Волинь. Це історико-географічний регіон України в басейні правих приток Прип'яті та Західного Бугу (сучасні Волинська, Рівненська, частина Житомирської та Тернопільської областей). Назва "Волинь" походить від назви давнього городища Волинь (Велинь) поблизу Володимир-Волинського, яке згадується в літописах 1018 року. З кінця VII до початку X ст. тут жили племена дулібів, біжанів, волинян. В X ст. найбільш відомими центрами Волинської землі стали Буськ, Луцьк, Белз, а згодом - Берестя, Холм, Кременець та ін. Близько 988 р. великий князь Володимир Святославович (980-1015) заснував місто Володимир, яке стало центром Володимиро-Волинського князівства. В середині XII ст. Волинська земля відокремилась від Києва. У 1099 р. володимиро-волинський князь Роман Мстиславич, оволодівши Галичем, об'єднав Галицьку і Волинську землі в єдине Галицько-Волинське князівство.

Після розпаду Галицько-Волинської держави (1349 р.) збройна боротьба між Польщею і Литвою привела до підписання в 1352 р. угоди про примирення, за умовами якої Волинь увійшла до складу Литви. У 1366 р. Польща захопила Західну Волинь з містами Холм і Белз, а після підписання Люблінської унії - всю Волинь¹. Після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) Волинь була приєднана до Російської імперії².

¹ Люблінська унія (1569) — угода про об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу — Річ Посполита.

² Після другого і третього поділу Польщі до складу Російської імперії увійшла Київщина, Брацлавщина і Волинь.

Тому географічні рамки дослідження не обмежуються розглядом освітньої ситуації Правобережної України. Вони включають в себе території держав-метрополій, зокрема Польщі та Росії.

Хронологічні рамки дослідження є дещо ширшими, ніж безпосередній розгляд діяльності Кременецького ліцею (1805-1833 рр.). Передісторія подій дає можливість глибше проникнути в джерела освітніх реформ ХІХ ст., більш повно висвітлити їх реалізацію в зазначеному регіоні, ретельно проаналізувати діяльність Кременецької Волинської гімназії (ліцею).

Михайл Ролле в своїй книзі «Волинські Афіни»¹ поділяє історію освіти на Волині на п'ять періодів: 1) за часів Володимира Великого до приєднання Волині до Польщі, після підписання Люблінської унії; 2) діяльність ордену єзуїтів по організації освіти на цих теренах²; 3) період діяльності Едукаційної Комісії /далі КЕН/³; 4) реформування народної освіти за часів правління Олександра І; 5) освіта і події після польського повстання 1830-1831 р., за часів правління Миколи І.

Володимир Великий та його нащадки були засновниками перших шкіл. Відомо, що у Києві при Десятинній церкві функціонувала школа на 300 учнів. У 1030 р. Ярославом Мудрим відкрита школа у Новгороді, а в 1037 р. - двірцева школа в Києві. У ХІ столітті в Київській Русі шкільництво було представлене такими основними типами:

1/ Школа «книжного вчення» - навчали грамоті за рукописними книгами.

2/ Школа грамоти - навчали дітей читанню, письму, лічбі, хоровому співу.

3/ Монастирська школа - навчали іноків грамоті для поглибленого пізнання богослов'я.

4/ Кормильство - це форма домашнього виховання дітей феодальної знаті, що полягала у підборі кормильців (наставників) з числа воєвод, знатних бояр, в чій обов'язки входило розумове, моральне і військово-фізичне виховання княжичів.

Після монголо-татарської навали центр освіти перемістився на Галичину та Волинь. У першій половині ХІV ст. Галицько-Волинське князівство переживало період розквіту, що стало передумовою остаточного формуван-

---

¹ Rolle Michał. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów, 1898. – S.4.

² Єзуїти — члени найбільш впливового католицького чернечого ордену, що був заснований в 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою у Парижі.

³ Komisja Edukacji Narodowej (1773–1793) — комісія, яка була заснована для керування освітою в Польщі.

ня типу елементарної приватної школи-дяківки. У XV ст. міщани почали створювати свої громадські організації, так звані братства. Саме через них прогресивні сили почали відродження вітчизняної освіти. Львівські братчики у 1586 р. започаткували школу греко-слав'янського напрямку. За зразком львівської школи стали відкриватися такі ж заклади в інших містах: Перемишлі (1592), Рогатині, Замості (1606), Києві (1615), Вінниці, Кременці, Луцьку (1620) та ін., де учні виховувалися у душі патріотизму, поваги і любові до рідної мови, культури свого народу. Українські братські школи відрізнялися від західно-європейських цехових тим, що в них навчалися діти різних станів. На початку XVII ст. в більшості братських шкіл почала запроваджуватись класно-урочна система занять. В результаті злиття у 1632 р. Київської Лаврської та Київської братської школи утворився колегіум, що згодом трансформувався у Києво-Могилянську Академію - перший вищий навчальний заклад в Україні.

Братські школи успішно конкурували з єзуїтськими навчальними закладами, в чому власне і полягало їхнє найголовніше завдання. Радянська історична література настільки збіднила наше уявлення про єзуїтську систему освіти, що навіть саме слово «єзуїт» стало означати щось на зразок людини обмеженого розуму і необмеженого фанатизму.

Проте система навчання у закладах ордену єзуїтів попри свою авторитарність та централізм, забезпечувала своїм випускникам цілком пристойний рівень освіти.

Поборники ідей Ігнатія Лойоли - отці-єзуїти розпочали своє просування на землі Волині з Луцька, де було засновано колегію (1609 р.). Вона швидко перетворилася на великий освітній центр, в складі якого діяли вищі школи з курсами теології та філософії. У 1624 р. Анна-Аліза Ходкевич з роду Острозьких заснувала колегію в Острозі, яка стала найбільшою за кількістю учнів. У 1632 р. овруцький шляхтич Олександр Єлєць закладає таку ж колегію у маленькому містечку Ксаверів біля Овруча (згодом перенесена до Овруча). Нарешті останнім навчальним закладом такого типу стала єзуїтська колегія у Житомирі, заснована Казиміром Стецьким у 1724 р.

Багато вчених-істориків вважають єзуїтську систему освіти на Волині польською. З деяким припущенням це твердження може вважатися правильним. Звичайно, брати-єзуїти були перш за все слугами свого ордену, а відтак Риму, не беручи до уваги ні своєї національності, ні національності тих, серед кого вони впроваджували свої ідеї. До того ж, за національністю єзуїти, які займалися організацією шкіл на Волині, були, в основному, поляками, що спричинило пропольський характер пропонованої населенню системи освіти.

Єзуїтська шкільна система перейняла елементи структури та принципи навчання від схоластичної середньовічної школи. У зв'язку з цим вона тяжіла передусім до виховання організованості, дисциплінованості, послуху, богобоязні, відданості вірі, покори авторитету. Разом з тим, стримувались прояви самостійності в мисленні і практичній діяльності. Особливо старанно добиралися вчительські кадри: авторитетні, вмілі, ерудовані. Дидактика ґрунтувалася на заучуванні правил і розвивала скоріше пам'ять, аніж мислення проте давала певний рівень знань. Навчальний матеріал подавався в першу чергу для теологічного чи риторичного ужитку. Введено було спеціальний предмет, що включав відомості з різних наукових сфер - "єрудицію".

Перевагою цих навчальних закладів стала їх доступність та дешевизна. До того ж декорування процесу виховання незмінно привертало увагу громадськості. Школярі часто виступали перед населенням з власними поетичними та прозаїчними творами, диспутами, влаштовували процесії, демонстрували театральні видовища.

У 1773 році орден єзуїтів був формально ліквідований Папою Клементом XIV, а його освітні заклади мусили перейти в інші руки. Зникнення ордену співпало з початком краху Речі Посполитої. Парадоксально, але саме цей період (1772-1795) характеризується бурхливою соціально-реформаторською діяльністю держави, в тому числі і в галузі освіти. Державний Сейм Речі Посполитої у 1775 році вирішив віддати всі поезуїтські маєтності на потреби народної освіти і заснував три комісії: Розподільну, Судову та Комісію Народної освіти, які у 1776 році були об'єднані в одну - КЕН, до складу якої входило 8 членів: Ігнацій Масальський, Михаїл Понятовський, Адам Чарториський, Анджей Замойський, Август Сулковський, Франтішек Понінський.

До організації Комісії на Волині існували єзуїтські школи у Луцьку, Кременці, Острозі, Житомирі, Овручі, крім того у Володимирі та Любарі діяли школи базиліан¹, а у Дубровиці та Межиріччі - піарів². Чисельність учнів у цих школах за реєстром 1767/75 рр. становила:

у єзуїтів -	1.611
у піарів -	493

---

¹ Василіани (базиліани) — чернечий орден, створений у IV ст. у Візантії. У XVIII - поч.XIX ст. василіанські школи, які відзначалися високим рівнем викладання, діяли на Україні. У 1839 році монастирі чину василіанів були закриті царським урядом. В 1989–1992 відновлено діяльність монастирів у Львові, Угневі та інших містах.

² Піари — католицький орден, що був заснований у Римі у 1597 році Юзефом Каласантом.

у базиліан - 457
всього: 2.561¹.

Під час діяльності Комісії (1773-1793) на Волині існували школи: у Луцьку, Кременці, Житомирі - академічні; в Овручі, Олевську, Острозі, Володимирі - базиліанські; у Межріччі і Дубровиці - піарські. На 1792 р. навчалося:

у школах	академічних -	942 учні
	базиліанських -	991
	піарських -	590
	в інших -	79
	всього:	2.602 ²

Слід відзначити, що навчальні заклади створювалися Комісією не для задоволення суспільних потреб регіону, а лише виходячи з адміністративного розподілу території на 10 учбових округ (у т. ч. Волинська з окружним містом Кременцем; Українська - Вінницею). Кожну округу представляв головний навчальний заклад, наприклад, Краківська академія (Краківська округа), Віленський університет (Віленська округа). Крім того, кожна округа поділялася на декілька підокруг. Система освітніх закладів складалася з шестикласних шкіл з 7-річним курсом навчання, підокружних шкіл з трьома класами (з дворічним курсом у кожному класі). Нарешті, у кожній парафії були парафіяльні школи (вищі - в містечках, нижчі - в селах).

У школах учні знайомилися з основами релігії, навчалися читанню, письму, арифметиці, геометрії, городництву та хліборобству, початкам медицини та ветеринарії. Першими навчальними закладами КЕН на Волині були школи в Кременці та Житомирі (1776).

Лейтмотивом діяльності КЕН стало налагодження освіти для широких верств населення, до того ж освіти, звільненої від догматизму епохи єзуїтів. Не всі наміри членів Комісії втілилися в життя, однак можна стверджувати, що їхня діяльність справила помітний вплив не тільки на розвиток освітніх процесів у Польщі, а й освітню систему Російської імперії, оскільки типи навчальних закладів, запропонованих Комісією з певними модифікаціями, були запозичені згодом Росією.

---

¹ Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета св.Владимира. —К.—1884.—С.7.

² Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета св.Владимира. —К.—1884.—С.7.

ВСТАВКА КАРТИ КОРДОНІВ РОСІЇ

На початку XIX ст. стан освіти на землях Правобережної України був далеко не втішним. З переходом Волині під російську юрисдикцію зменшилася кількість учнів (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1
Кількість учнів у Волинських училищах

Клас	1793 р.	1803 р.
VI	140	48
V	235	51
IV	62	29

Багато викладацьких посад були вакантними. Діти вчилися 142 дні на рік, а 223 дні були канікулярними, оскільки учні, поїхавши на вакації, не поспішали повертатися до навчання. Вивчення Закону Божого зводилося до буквального зазубрювання, навчання латинській мові було занедбане. Те саме можна сказати і про новітні мови. Алгебра і геометрія викладалися, але вивчення фізики знаходилося в жалюгідному стані через відсутність книг та приладів; словесність майже не викладалась; історія та політична економія були відмінені у всіх освітніх закладах.

ПОРТРЕТ ОЛЕКСАНДРА I

Проте, як не дивно, саме такий стан спонукав польську громаду до відродження освіти. Така можливість з'явилась після вступу на російський трон Олександра I (1801 р.). Перші три десятиліття минулого століття можна, без сумніву, вважати найбільш сприятливими для розвитку народної освіти. Видатну роль у цьому процесі відіграв так званий Неофіційний комітет, який збирався 2–3 рази на тиждень і вирішував питання державних перетворень в Росії. До складу комітету входили: Олександр I, М.Новосильцев, А.Чарториський¹, П.Строганов. Крім того, в засіданнях

¹ З приводу написання даного прізвища існують розбіжності. Деякі російські джерела перекладають його, як «Чарторыжский», УЕС — «Чарторийський». Польською мовою — Czartoryski, тому автор вважає правильно перекладати прізвище «Чарториський». Цю думку підтримують автори новітнього видання «Довідник з історії України». У 3-х тт. –К.: Вид-во «Гене-за».–1993.

брали участь: В.Кочубей і О.Воронцов. Великий вплив, зокрема, на освітні справи мав вчитель Олександра І - Лагарп. Він хоча і не був безпосереднім учасником засідань Неофіційного комітету, але спілкувався із імператором особисто, пропонуючи йому проекти реорганізації державних органів. Один з таких проектів стосувався освіти. За думкою Лагарпа, справою освіти повинен був займатися спеціальний орган на чолі з міністром. Йому мали підпорядковуватися відповідні органи в губернських та повітових центрах. Наслідком розгляду цього проекту став царський маніфест 8 вересня 1802 року про створення Міністерства Народної освіти, що ознаменувало початок нової епохи розвитку шкільництва. Цей орган управління був виділений як особлива частина державної структури, уряд вперше взяв на себе піклування розвитком освіти в країні.

ПОРТРЕТ ОЛЕКСАНДРА ЧАРТОРИСЬКОГО

Першим міністром став катериненський вельможа, вихованець Києво-Могилянської Академії П.Завадовський¹, який і раніше опікувався навчальними закладами. Віце-міністром був призначений відомий письменник, попечитель Московського університету, наставник і вихователь імператора з російської мови та словесності М.Муравйов². При міністерстві була створена комісія у складі: А.Чарториського³, С.Потоцького⁴, Ф.Клінгера⁵, С.Румовського⁶, М.Озерецьковського⁷, М.Фуса¹, М.Новосильцева², П.Стро-

---

¹ Завадовський Петро Васильович (1739–1812) — громадський діяч, перший міністр народної освіти Росії (1802–1810).

² Муравйов Михайло Микитович (1757–1807) — російський письменник, громадський діяч, товариш міністра народної освіти, попечитель Московського університету.

³ Чарториський Адам Єжи (1770–1861) — польський та російський державний діяч, таємний радник Олександра І, попечитель Віленського округу.

⁴ Потоцький Северин (1762–1829) — сенатор, таємний радник Олександра І.

⁵ Клінгер Фредерик Максиміанович (1752–1831) — генерал-майор, директор кадетського корпусу в Санкт-Петербурзі.

⁶ Румовський Стефан Яковлевич (1734–1812) — член Академії Наук Петербурга, математик і астроном, редактор академічного журналу, інспектор гімназій в Петербурзі.

⁷ Озерецьковський Микола Якович (1750–1827) — російський дослідник, мандрівник, член Петербурзької АН.

ганова³, Т.Янковича де Мірієво⁴. Канцелярію очолив Б.Каразин⁵. Всіх членів комісії можна розділити на три групи: 1) довірені особи Олександра І (Чарториський, Строганов, Новосильцев, Муравйов); 2) спеціалісти в галузі освіти (Клінгер, Румовський, Озерецьковський); 3) представники старого режиму (Завадовський, Янкович де Мірієво).

Перше засідання комісії, на якому обговорювались проекти реорганізації народної освіти, відбувалося 13 вересня 1802 року. 20 вересня свій проєкт представив Клінгер; 27 вересня — Озерецьковський і Фус, а 4 жовтня — Чарториський. Його записка «Про принципи народної освіти в Російській імперії» складалася з 10 розділів і 102 параграфів. У ній пропонувалося запровадити навчальні округи під юрисдикцією університетів, підпорядкувавши їм усі освітні заклади. Університетськими містами були визначені: Москва, Петербург, Казань, Харків, Дерпт, Вільно. В основі цього проєкту був план, розроблений свого часу КЕН. Існує версія, що в цей час у Петербурзі перебував ректор Віленського університету Х.Стройновський, який і був ініціатором цього проєкту.

Простежується значний польський вплив на організацію системи освіти в Росії. Цей факт відзначає як польська, так і російська історіографія, хоча деякі представники як однієї, так і другої сторони дотримуються іншої думки. Так, Я.Кухажевський вважає автором освітніх проєктів Лагарпа⁶. Дореволюційна російська історіографія відмічає запозичення Росією системи освіти періоду французької революції (проєкт Кондорсе)⁷. Такої ж позиції дотримується Н.Ганс⁸ та Є.Мединський⁹. Н.Струминський вказує ще і на

---

¹ Фус Микола Іванович (1755–1826) — швейцарський математик, член Академії Наук Петербурга і професор університету.

² Новосильцев Микола Миколайович (1768–1838) — громадський діяч, президент Петербурзької АН.

³ Строганов Павло Олександрович (1772–1817) — громадський військовий діяч, 1802–1807 — товариш міністра внутрішніх справ.

⁴ Янкович де Мірієво Теодор Іванович (Мірієвський) (1741–1814) — російський та сербський педагог, послідовник Я.А.Коменського.

⁵ Каразин Базиліан (1773–1842) — російський військовий та громадський діяч.

⁶ Kuchażewski J. Epocha Paskiewicza – historia. – Warszawa-Kraków, 1914.

⁷ Рождественский С.К. Исторический очерк деятельности Министерства народного просвещения. –С–Пб.–1902.

⁸ Gans H. History of Russian Educational Policy. – London, 1931.

⁹ Мединский Е. История педагогики в связи с экономическим развитием общества. – Москва. –1929.

вплив Лагарпа і Строганова¹. Стефан Трухім, аналізуючи проект Кондорсе, Лагарпа, Статут КЕН, а також російські «Предварительные правила народного просвещения» (1803 р.), стверджує, що найбільший вплив на російське освітнє законодавство має Статут КЕН². Цей вплив проявляється не тільки в структурі системи народної освіти, а й у майже дослівному перекладі деяких положень Статуту з польської на російську мову. Цю точку зору підтримує французький дослідник Даніель Бовуа³.

У результаті опрацювання всіх проектів 24 січня 1803 року з'явився загальний статут під назвою «Предварительные правила народного просвещения»⁴, який, на нашу думку, був певним синтезом вищезгаданих документів.

КАРТА РОЗВИТКУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ ВІЛЕНСЬКОГО ШКІЛЬНОГО ОКРУГУ 1803-1832Р.

У цьому ж році було створено Головне управління училищ, яке разом з міністерством складало вищу керівну інстанцію. Відповідно до імператорського указу територія Росії була поділена на шість учбових округів⁵, а їх попечителями були призначені: Московського — М.Муравйов; Віленського — А.Чарториський; Дерптського — Ф.Клінгер; Харківського — С.Потоцький; Казанського — М.Новосильцев.

«Предварительные правила» були першим в Росії законодавчим актом, який детально регламентував структуру освіти, охоплюючи практично всі її ступені, і запроваджував єдину загальну для всієї держави систему шкільництва — університет, гімназія, парафіяльне училище, повітове училище.

Однорічні парафіяльні училища організовувались при кожній церковній парафії і давали дітям релігійне виховання, формували навички читання, письма і лічби. Випускники могли після завершення річного курсу продовжити навчання у дворічних повітових училищах, що давало їм можливість згодом навчатися у гімназіях. Випускники гімназій могли продовжувати

¹ Струминский Н. Начальная школа и ее теоретики в первой половине XIX века//Начальная школа. – №2-3. –1945.

² Truchim S. Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa polskiego w początkach XIX wieku. – Łódź, 1960.

³ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. – Lublin, 1991.

⁴ Полное собрание законов. Указ № 20. –С.595.

⁵ Указ № 20.598 від 24 січня 1803 р. «Об учреждении учебных округов». Сборник постановлений по Министерству нар.просвещения. – С-Пб.–1864.– С.21.

навчання в університетах. Певною конкретизацією запропонованих положень стали «Статути університетів» та «Статут учбових закладів, підпорядкованих університетам» (5 листопада 1803 р.). Причому, Статут Віленського університету і шкіл його округу був прийнятий дещо раніше — 18 травня 1803 року.

Згідно з цими документами, гімназії здобули статус самоврядних навчальних установ. Перед ними ставилися дві головні мети: 1) підготовка юнацтва до вступу в університет; 2) викладання якомога більшої кількості наук тим, хто не мав наміру продовжувати своє навчання в університетах, але бажав здобути знання, необхідні освіченій людині. З огляду на це, пунктом 35 «Предварительных правил» до навчального плану гімназій включалися «изящные науки, языки латинский, французский и немецкий; логика, основание чистой математики, также механики, гидравлики и других частей физики, наиболее в общежитии нужных, сокращенная естественная история, основания политекономии и комерции. Сверх того, будут читаны и переводимы сочинения, служащие к образованию сердца и подающие чистые понятия о Законе Божием и гражданских обязанностях. Сверх штата могут быть присоединены учителя гимнастических упражнений». Крім того, гімназії, якщо дозволяли кошти, могли утримувати вчителів танців, музики, їзди верхи та ін. (п.8)¹.

Цікавим є той факт, що російська мова і Закон Божий не ввійшли до навчального плану гімназій, оскільки Головне управління вважало цілком достатнім обмежитися їх вивченням у повітових училищах. Всі науки викладалися за навчальними посібниками, виданням яких опікувалося Головне управління училищ.

Зарахування до гімназій здійснювалося раз на рік за результатами відкритих іспитів, причому були зняті станові обмеження. Характерною рисою гімназійного навчання був його енциклопедичний характер. Вивченню підлягали 25 предметів. Навчальний рік тривав з 1 серпня по 1 липня наступного року.

Особлива увага приділялася матеріальній базі. Кожна гімназія повинна була мати: 1) бібліотеку; 2) набір географічних карт і глобусів; 3) колекцію предметів флори і фауни; 4) креслення і моделі машин, що потрібні для роз'яснення основ механіки і технології; 5) зібрання геометричних тіл, фігур, геодезичних і фізичних приладів.

---

¹ Указ № 20.595 від 24 січня 1803 р. «Предварительные правила народного просвещения». Сборник постановлений по Министерству нар.просвещения.—С—Пб.—1864.—С.17—18.

Реформа 1804 р. заслужено вважається найважливішою освітньою подією початку XIX століття. В роки правління Олександра I функціонувало 6 академій, 4 ліцеї, 34 семінарії, 6 кадетських корпусів, 45 гімназій, 17 жіночих та чоловічих інститутів, до 7.600 різних училищ та шкіл. Реформування освіти в олександрівські часи можна умовно поділити на два періоди: 1) період прогресивних ліберальних починань (1801–1811 рр.); 2) період регресу і відступу від політики реформ (1811–1825 рр.), який природно переходить до часів правління Миколи I (1825–1855 рр.).

З 1811 року політика Міністерства освіти поступово змінюється. Під впливом попечителя С.-Петербурзького учбового округу С.Уварова вносяться суттєві зміни до гімназійних навчальних планів. За його словами, «цель гимназий вообще есть приготовление учащихся к слушанию академических или университетских курсов наук, посему в курс гимназий и не должны входить такие предметы, которые предоставляются одним университетом»¹. Закон Божий, рідні і класичні мови, історія в глибокому розумінні, географія з усіма розділами, логіка, риторика, словесність — це предмети, якими слід, на думку Уварова, обмежитися в гімназіях. Цей план різко контрастував з переліком предметів 1804–го року своєю одноманітністю, обмеженістю, меншою кількістю циклів наук і являв собою відкритий виступ проти енциклопедичності і багатопредметності.

18 вересня 1813 року був зроблений другий крок в напрямку ревізії егалітарних ідей Статуту 1804 р. Він полягав в обмеженні права вступу до гімназій кріпаків. Віднині їх дітям дозволялося навчатися у гімназіях лише з особистого розпорядження міністра освіти.

Цей захід був першим, але доволі симптоматичним і, по суті, визначив подальший напрям розвитку освіти у бік станової школи. Свою особисту думку з цього приводу Олександр I висловив у Маніфесті 1 січня 1816 року, повторивши там ідеї Священного Союзу², а 4 жовтня 1817 р. реорганізував вищий освітній орган у Міністерство Духовних справ і народної освіти, «дабы христианское благочестие было всегда основанием истинного просвещения»³. На виконання монаршої волі Головне управління дійшло ви-

¹ Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII - XIXвв.).—С-Пб.—1912.—С.55.

² Священный Союз — політичний маніфест, підписаний в вересні 1815 р. Олександром I, Іосифом II, Фрідрехом–Вільгельмом, суть якого в тому, що в управлінні державою та в міжнародних відносинах треба дотримуватися заповідей святої віри.

³ Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII- XIXвв.).—С-Пб.—1912.—С.61.

сновку, що «нужно бы сделать некоторую перемену в образовании всех гимназий вообще»¹, а 27 березня 1819 р. прийняло такий склад предметів у гімназії²:

1. Св. Писання (з 1819 р. обов'язковий предмет викладання).
  2. Грецька мова.
  3. Латинська мова.
  4. Німецька мова.
  5. Французька мова.
  6. Курс географії та історії.
  7. Загальна статистика та статистика Російської держави.
  8. Логіка і риторика.
  9. Курс математики і прикладної механіки.
  10. Фізика.
  11. Малювання.
  12. Танці.
  13. Музика.
  14. Тілесні вправи.
- } якщо дозволяв бюджет гімназії

Даний план значно урізував кількість навчальних дисциплін з ухилом у бік класичної гуманітарної освіти.

Завершуючи аналіз освітнього законодавства Олександра I, слід зазначити, що історія освіти в цей період складається з двох головних етапів, що є протилежними за напрямком діяльності уряду. В перші роки вступу Олександра I на престол було лібералізовано доступ до освіти для широких народних мас, засновано університети та цілий ряд інших навчальних закладів. Але подальші роки діяльності уряду засвідчили «всю непригодность мировых сделок между победителями и побежденными, потому что самые лучшие поползновения к ним оканчивались жестоким и горьким разочарованием»³.

Причинами суспільно-педагогічного руху на початку XIX ст. можна вважати:

- 1) вплив європейських реформаторських ідей на розвиток науки, культури і освіти на територіях приєднаних до Російської імперії в кінці XVIII ст.;

¹ Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIXвв.).—С—Пб.—1912.—С.61.

² Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIXвв.).—С—Пб.—1912.—С.55.

³ Беседы и частная переписка между императором Александром I и кн.Адамом Чарторыжским.—М.—1812.—С.26.

2) існування на території України з XI-XVIII століття розгалуженої системи навчальних закладів різної орієнтації (релігійної, станової), що стало основою для еволюції освітніх процесів XIX ст.;

3) створення у 1802 році Міністерства освіти і прийняття першого законодавчого акту - «Предварительных правил просвещения» (1803 р.), що регламентували структуру освіти Росії та територіях, що їй належали.

Отже, імператор Олександр I не був послідовно прогресивним у своїх освітніх реформах. Вони мало не від самого початку носили суперечливий характер і завершилися відступом від освітнього лібералізму в 20-х роках XIX ст. і переходом до русифікаторської дворянсько-станової системи шкільництва.

“Заканчивая обзор законодательства Александра I по учебным делам, приходится констатировать, что принципам, возвышенным в начале царствования, не суждено было удержать позиции. Вторая половина этого периода представляет из себя сплошной ряд отступлений от принципов первой, вызванных обстоятельствами, сознанием их ошибочности или, что всего чаще, изменившимся настроением самого правительства. Таким образом, стройная система 1804 года была нарушена разными, часто совершенно не гармонизировавшими с ней, поправками и заплатами, но нарушена не настолько, чтобы совсем вытравить ее дух”¹.

І все-таки реформу народної освіти на початку XIX ст. можна вважати однією з найважливіших культурно-освітніх подій того часу.

1.2. Особливості розвитку народної освіти на Волині у пореформений період (1804 рік)

Освітні реформи початку XIX ст., надання особливих повноважень гімназіям створювали передумови для широкого розповсюдження і піднесення освіти. Цими можливостями вирішили скористатися представники ліберальних польських кіл задля виховання освічених молодих людей, подальша діяльність яких сприяла б культурному, а отже, політичному відродженню Польської держави. Польське суспільство висунуло з своїх лав ряд видатних просвітницьких діячів, чий вплив, як вже вище зазначалося, був відчутний не лише в землях колишньої Речі Посполитої, а й в масштабах всієї Російської імперії.

Перш за все до них належав попечитель Віленського учбового округу Адам Чарториський, який плекав надію поєднати ідею національної незалежності Польщі з інтересами Росії. Він вніс значний вклад в справу розбу-

---

¹ Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIX вв.). –С-Пб. –1912. –С.63.

дови освіти, зібравши навколо себе однодумців. 29 квітня 1803 року попечитель подав на затвердження міністру освіти кандидатури трьох осіб, котрих Віленський університет обрав за візитаторів шкіл¹: новогрудського старосту Тадеуша Чацького; віленського прелата Ксаверія Богуша; члена Петербурзької Академії наук Василя Севергіна. Найпомітнішою фігурою серед них був Т. Чацький, який займав цю посаду до самої смерті у 1813 році.

ПОРТРЕТ ТАДЕУША ЧАЦЬКОГО

Тасмний радник, кавалер Білого Орла і св. Станіслава 1-го ступеня, Тадеуш Чацький народився 28 липня 1765 р. в родовому маєтку Порицьку. Незабаром його батько Фелікс Чацький був заарештований за політичні погляди, а мати померла. В ці роки дядько Франтішек відвіз Тадеуша з братом Михайлом до Гданська. Тільки через 5 років, після того, як з батька було знято обвинувачення, діти повернулися до Порицька. Початкову освіту Тадеушу дав єзуїт львівського колеґіуму Франц Гродзинський. Ще в дитинстві хлопець відкрив у Порицьку школу для дітей-сиріт, яку утримував на власні кишенькові гроші. Почав свою кар'єру Чацький в 19 років, працюючи секретарем у Варшавському суді. В цей же час слухає в університеті лекції з історії та статистики, а майже всі гроші витрачає на придбання літератури.

У 1784 р. був відряджений польським сеймом за кордон для вивчення гірничої справи та мінералогії. За організацію гірничої комісії в Польщі отримав від короля орден св. Станіслава 1-го ступеня. У 1786 р. здобув посаду підскарб'я у фінансовій комісії уряду². Часті поїздки по країні використовував для вивчення можливостей удосконалення водних та сухопутних сполучень, що сприяло б успішному розвитку торгівлі.

В останні роки існування єдиної Польщі вкладає власні кошти в створення повної гідрографічної карти країни; поповнює державний бюджет, організуючи благодійну лотерею; пропонує королю проект організації освіти для євреїв. Працюючи в Ягелонській бібліотеці в Кракові, створив точ-

---

¹ Візитатор — посада інспектора навчальних закладів округу, кандидати на яку пропонувалися університетом округу, а затверджувалися Міністерством освіти.

² Підскарб'яй — помічник голови фінансової комісії уряду Польщі.

ний історико–географічний опис цього міста, відшукав і упорядкував цінні рукописи.

Після розгрому повстання Т.Костюшки (1795 р.) родовий маєток Чацького був конфіскований. Чацький їде до Петербурга, де добивається аудієнції імператора і повертає втрачену власність. Більш того, 2 квітня 1797 року його було запрошено на коронацію Павла I та присвоєно чин таємного радника.

Життя і діяльність Т.Чацького отримали неоднозначну оцінку російських істориків. Спочатку П.М.Батюшков намагається проаналізувати діяльність Т.Чацького саме як візитатора та організатора Кременецької гімназії¹.

Наступник П.М.Батюшкова, М.І.Теодорович в своїх працях звертається до історії м.Кременця та його гімназії². Особливо постать Т.Чацького почала цікавити істориків після польського повстання 1830–1831рр., причому більшість з них поставилася до його особи негативно.

Неупереджений аналіз тогочасної освіти та діяльності Т.Чацького знаходимо у дослідженнях викладача математики Івана Матвійовича Сбітнева. В популярному тоді жанрі записок він намагається дати характеристику освіти Південно–Західного краю і як складову частину пропонує «краткое описание жизни Чацкого», базоване на відомостях «из актов Эдукационной Комиссии, рассказов профессоров, живущих в Кременце и знавших его лично и записок бывшего латинского законоучителя А.Осинского»³.

Суттєво відрізняється думка Сбітнева від висловлювань І.Г.Кулжинського — директора Луцької гімназії про діяльність Чацького: «...из рассказов и из книг Осинского я составил себе ясное и определенное понятие об этом человеке, пред которым благоговели поляки, и о котором не могли говорить равнодушно. Несмотря на счастливые умственные способности и разнообразную ученость, Чацкий был прожектер, знаменитый фразер, педант и даже оратор, увлекавший толпу своим красноречием, великий мастер достигать предположенных целей, — но и в выборе целей для своей деятельности, равно как и во всех своих проектах, он всегда опаздывал, и — благодарение Богу — такая несвоевременность действия была причиною, что Чацкий не смог сделать для России столько вреда, сколько хотел и думал»⁴.

---

¹ Батюшков П.Н. Волынь. Исторические судьбы Юго–Западного края. – С-Пб, 1888.–С.258–261.

² Теодорович Н.И. Город Кременец Волынской губернии.–Почаев.–1890. История города Кременца.–Седлец.–1904.

³ Сбитнев И.М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева.–1831.–С.45.

⁴ Кулжинский И.Г. Воспоминания о Волыни.–Б.М.–Б.Г.–1832(?)–С.11.

Ряд міркувань стосовно особистості Чацького висловили В.Шульгін і В.Ф.Володимирський–Буданов. Перший вдається до переліку заслуг Т.Чацького, а другий намагається проаналізувати і звести в одне ціле все, що було до нього написано про діяльність цього діяча освітнього руху¹. Незважаючи на різні характеристики, що дає історична література Т.Чацькому, можна з впевненістю сказати, що з того дня, як він посів посаду візитатора, «його життя міцно з'єдналося з історією і освітою краю»².

Чацький був людиною енергійною і активно працював на ниві освіти у Віленській, Городницькій, Мінській, Волинській, Могилівській, частині Подільської та Київської губерній. «Віленська газета» надрукувала деякі витяги із рапорта Т.Чацького як візитатора. На його думку, основними причинами занепаду освіти були: 1) ліквідація КЕН, яка централізовано керувала навчальними закладами та їх фондами³; 2) малочисельність шкіл в густонаселеному краї; 3) заборона викладання польського й римського права, слабе викладання латинської мови; 4) недоліки системи управління школами⁴.

На Волині на початку XIX ст. мешкало 553.202 чоловіки; Поділлі — 577.133; в Україні — 576.89. Певне уявлення про стан освіти в цих землях дають такі дані (див. табл. 1.2)⁵.

Таблиця 1.2

Розвиток шкільництва на початку XIX ст.

Губернія	Шляхти	Міщан, купців	Селян	Разом з трьох станів
ВОЛИНЬ	38.452	28.503	452.450	529.405
Учнів	1.820	422	96	2.338
1 учень на:	21	67	4.817	226
ПОДІЛЛЯ	50.638	23.183	480.120	553.941
Учнів:	1.495	436	40	1.971
1 учень на:	33	52	12.003	281
УКРАЇНА	43.597	18.317	495.145	557.059
Учнів:	432	118	27	577
1 учень на:	100	115	18.338	965

¹ Шульгін В. История университета св.Владимира.–С–Пб.–1860. –С.14–26; Владимирский–Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира. У 2–х тт. –К.–1884.–С.4–5.

² Osiński A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. – Lwów, 1876. – S.123.

³ Фондуші — добротинні пожертвування громадян.

⁴ Чацький Т. Пояснення для слідчої комісії Міністерства освіти. //Віленська газета.—1805.—№2.— С.19 і наступні.

⁵ Rolle Michał. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów, 1898.

Отже, на Волині на 226 мешканців припадав один учень; на Поділлі на 281 мешканця, а в Україні — на 965.

Рапорт був направлений міністру освіти П.Завадовському, який «за высочайшей волею» імператора Олександра I надав Чацькому надзвичайні повноваження отримувати пожертвування на користь училищ, відкривати нові школи, змінювати Статут 1804 р. за місцевими вимогами (Укази 31 серпня 1804 р., 29 червня 1805 р., 27 червня 1807 р.).

Заручившись підтримкою на найвищому рівні, Т.Чацький розпочав свою діяльність. За його словами, треба було «заснувати якомога більше приходських шкіл, збільшити утримання повітових училищ, знайти здібних вчителів, обновити і привести в струнку систему викладання, забезпечити хлібом насущним духовних наставників, полегшити можливість вчитися бідним, знову відновити училища для виховання жінок і, насамперед, організувати в краї таке училище, в якому місцеві уродженці могли б здобути вищу освіту так, щоб постійне удосконалення їх відбувалося на очах батьків і керівництва того краю, в якому вони народилися, вирости і на користь якого себе прирікають»¹.

Саме останні міркування підвели Чацького до ідеї заснування центрального навчального закладу для всієї губернії. «Предварительные правила» проголошували, що в кожному губернському місті повинна бути гімназія. Статут Віленського університету модифікував це положення таким чином, що гімназія мала бути не обов'язково в губернському місті, а одна на губернію. Зі своїми планами упорядкування освіти краю Чацький звернувся до Гуго Коллонтая — реформатора Краківської академії².

ПОРТРЕТ ГУГО КОЛОНТАЯ

Г.Коллонтай порадив Чацькому не розпорошувати сили і замість трьох гімназій (в Житомирі, Вінниці, Києві) створити один університет, виграю-

---

¹ Чацький Т. Пояснення для слідчої комісії Міністерства освіти. //Віленська газета.—1805.— №2.— С.21 і наступні.

² Коллонтай Гуго (1750-1812) - реформатор освіти, політик, письменник, філософ, один з авторів Конституції 3 Травня. З 1802 по 1806 рр. проживав на Волині (див. додаток 29).

чи при цьому у коштах, і, що головне, у рівні освіти та концентрації наукових сил. До того ж, програма, запропонована Чацьким для губернських гімназій, відповідала за рівнем складності університетському курсу. «Мій намір, — писав він, — впровадити всі необхідні науки по гімназіях всіх трьох губерній, себто: мови, літератури, історію і географію, право, математику, фізику, практичну механіку, природничі науки, ботаніку, городництво, хліборобство, хімію, хірургію, акушерство, ветеринарію. Щодо ботаніки, то я маю намір розповсюдити цю науку так далеко, щоб по всіх школах... існували сади... Окрім того, бажаю закласти при кожній гімназії школу для гувернанток, де б бідні дівчата мали змогу удосконалювати себе в умінні виховувати дітей обивательства»¹. Після довгих і детальних обговорень з Г.Коллонтаєм було знайдено такий варіант організації шкільництва на доручених Т.Чацькому територіях:

1) Заснувати гімназію університетського типу.

2) У великих містах (Новограді–Волинському, Любарі, Овручі та ін.) створити повітові школи з восьмирічним курсом навчання та програмами, близькими до гімназійних.

3) У невеликих містах і містечках — елементарні школи.

Головну увагу Чацький приділяв створенню гімназії, яка мислилась як велика центральна школа для всієї губернії. Проте кількість предметів курсів та організаційна структура (проектувалося створення 12 окремих кафедр) дозволили сучасникам називати гімназію малим університетом. Слід сказати, що згодом Чацький прагнув перетворити гімназію на університет, проте цього не сталося.

Отже, ідея створення гімназії на Волині знайшла своє втілення. Закономірною постало питання про місце її перебування. Губернський центр Житомир знаходився на краю губернії. Луцьк не сподобався полякам через значний відсоток євреїв і караїмів серед його населення і можливість їх культурного та релігійного впливу на майбутніх учнів. Тому Коллонтай висловився за Кременець і Чацький з ним погодився. На користь Кременця наводилися такі аргументи:

— Кременець лежить у центрі губернії;

— населення, головним чином — поляки;

— життя в ньому дешеве;

— з нього легко вивести військові частини і, таким чином, зробити проживання в місті ще дешевшим;

— наявні готові засоби навчання в поезуїтських маєтностях.

---

¹ Коґонтай Н. Listy. W IIIТ. – Т.1. – Kraków, 1844. – S.118-119.

ПЛАН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ МІСТА КРЕМЕНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

Після визначення місцеперебування майбутньої гімназії потрібно було вирішити проблему педагогічних кадрів. На викладацькі посади були запрошені професори й випускники Краківської Академії, Віленського університету та члени Товариства Приятелів Науки у Варшаві¹. За допомогою Г.Коллонтая Т.Чацький склав Статут гімназії і подав його до Віленського університету. Попечитель округу А.Чарториський відібрав із Статуту статті, які б не викликали опору і надіслав їх до Міністерства освіти, решту ж залишив для подальшої перспективи. Пізніше Статут був затверджений Головним управлінням училищ. Його підписали: П.Свистунов, М.Муравйов, А.Чарториський, П.Строганов, Ф.Клінгер, С.Румовський, М.Фусс, Л.Пільтер², а 29 липня 1805 року — Олександр І³.

ФОТО ЗАГАЛЬНИЙ ВИГЛЯД КРЕМЕНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

У серпні-вересні 1805 року розпочалася напружена підготовка до відкриття гімназії. Коллонтай працював над концепцією проекту діяльності гімназії, планом урочистого відкриття гімназії та промовою Чацького до вчителів. Авторство програм навчальних дисциплін на 1805 р. теж належить йому. Чацький вніс до них лише деякі корективи, Коллонтай призначив відкриття гімназії на 10 або 15 жовтня. Протягом підготовчого періоду довелося долати серйозні труднощі. В середині червня 1805 р. пожежа знищила більшу частину Кременця. Шкільні будинки уціліли, але згоріло багато приватних домівок, в яких планувалося поселити новоприбулих викладачів. Проте не це було головною перешкодою. У другій половині липня

---

¹ Товариство Приятелів Науки організоване у 1800 році у Варшаві діячами польської науки і культури для сприяння і підтримки розвитку польської культури, науки і освіти.

² Материалы истории образования в России в царствовании императора Александра I. —С-Пб. —1866. —С.23.

³ Статут Волинської гімназії (див. додаток А.1).

до Києва приїздить міністр освіти для вивчення можливості заснування тут університету. Зрозуміло, це поклало б край усім планам Чацького. До того ж візитатор був противником відкриття університету саме в Києві тому, що вбачав у ньому серйозного конкурента польському шкільництву, побоювався, що «Київ проковтне не тільки Кременець, а й Вільно»¹.

Про діяльність Т.Чацького цього періоду російська історична література, на відміну від польської, не дотримується єдиної точки зору. В багатьох джерелах можна зустріти думку про те, що колонізація «русских областей» на правому березі Дніпра почалася не з Люблінської і Берестейської унії², не з політики Юрія Хмельницького та Івана Виговського, не із знищення козацтва³, а з освітніх закладів Т.Чацького. Причому, такі звинувачення, як правило, не підтверджуються фактами. Протилежна думка щодо візитатора висловлюється людьми, що добре розумілися у справах освіти того часу. Наприклад, перший попечитель Київського учбового округу Є.Ф.Фон-Брадке дає Т.Чацькому таку характеристику: «Кременецкий лицей был устроен знаменитым Чацким, человеком знатным, богатым, всеми уважаемым, чрезвычайно образованным и до фанатизма преданным учебному делу, для успеха которого он готов был на всякую жертву»⁴. А.Чарториский, згадуючи в своїх мемуарах події тих днів, писав: «Напрямом, який я надав освіті, нікого тоді не дивував. Тільки пізніше він викликав проти себе обурення російського суспільства»⁵. І далі: «Само собою зрозуміло, що я використав щасливу прихильність імператора і головне моє зусилля скерував на народну освіту, якій я надав національного характеру...»⁶.

Отже, колонізація південно-західного краю стала результатом зусиль не стільки Чацького і Чарториского, скільки проявом тогочасної російської політики, яка відкрито заохочувала поляків до організації національних навчальних закладів. Що стосується особистості Чацького, то він, поляк за національністю,

---

¹ Janowski L. W plomieniach Wilna I Krzamięca. – Wilno. – S.150.

² Берестейська унія (1569) — одна з найважливіших подій в історії церковного життя в Україні, внаслідок якої утворилась Українська греко-католицька церква.

³ 10 листопада 1764 р. Катерина II ліквідувала інститут гетьманства, а у травні 1775 р. військо російського генерала П.Текелі зруйнувало Запорізьку Січ.

⁴ Автобиографические записки Фон-Брадке // Рус. Архив.–1875.–С.272.

⁵ Memoires du prince Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre I-er. – Paris, 1887. – Т.1. – S.326.

⁶ Memoires du prince Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre I-er. – Paris, 1887. – Т.1. – S.326.

був впевнений, що західні українські землі є частиною Польщі. Такої ж думки дотримувалася більшість представників російського суспільства і сам Олександр І, що готувався повернути ці землі відновленій Польщі. Очевидно, Чацький не збирався безпосередньо використовувати діяльність освітніх закладів для задоволення політичних амбіцій, але це не виключало можливості досягнення інтелектуального та суспільного відродження Речі Посполитої загалом та Південно–Західного краю зокрема.

Після вирішення всіх проблем урочисте відкриття гімназії було призначене на 1 жовтня. Коллонтай планував такий порядок свята: 1 жовтня в 6.00 годин ранку сторазові залпи гармати і дзвони у всіх костьолах сповістили б місто про визначну подію. 8.30 — виставляється почесна варта біля дверей костьолу і гімназії. О 9.00 — процесія єпископа Луцького у супроводі духовенства до гімназійних будівель. Через півгодини — хід колони на чолі з візитатором. О 10.00 — служба єпископа, урочисте виголошення та передача секретарю гімназії царського Указу. Затим планувались виступи Чацького, директора гімназії, губернатора, професора літератури і освячення гімназії.

Достеменно невідомо, чи так відбувались події насправді. В описах мемуаристів є певні розбіжності¹. Наприклад, Алоїз Осинський² в біографії Чацького пише, що від обивателів виступив Ян Вилежинський, від Віленського університету — доктор Ян Лернет; від імені Варшавського Товариства Приятелів Науки — Олександр Ходкевич³.

ФОТО АЛОЙЗИ ОСИНСЬКОГО

Досягнувши своєї мети (відкриття гімназії), Чацький вирішив звільнитися від опіки Віленського університету в навчальному, адміністративному та господарському відношеннях і перетворити гімназію у вищий навчальний заклад (університет), якому підпорядковувалися б київські, волинські і подільські училища. Чацькому не вдалося втілити цей задум в життя, проте

---

¹ Andzejewski A. Ramoty starego detiuka o Wołyniu. – Wilno, 1861. – Т.ІІ. – S.434.

² Осинський Алоїз (1770–1842) — вчений, професор латинської літератури Кременецького ліцею (1806–1824), ректор Віленської духовної Академії, єпископ Луцький.

³ Осинський А. Про життя і листування Т.Чацького.—Львів.—1876.—С.94.

за своїм фактичним впливом на освіту в краї Кременецька гімназія суперничала з Віленським університетом.

Отже, завдяки політичним, суспільним і культурним реформам в Росії на початку XIX ст. виникла сприятлива ситуація для розвитку польського шкільництва. Це співпадало з настроями польського суспільства, яке ставило собі за мету, незважаючи на занепад польської держави, зберегти національну культуру і її вплив в регіоні. За зізнанням М.Володимирського–Буданова, «Кременецкая гимназия была венцом, завершающим здание просвещения, воздвигнутое Чацким. По его идее, это не была одна из многих будущих гимназий края, а высочайший образовательный центр для всех прочих учебных заведений его»¹. Все це вдало використав Тадеуш Чацький та його соратники, створивши мережу польських шкіл у краю на чолі з Волинською гімназією.

---

¹ Владимирский–Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира.–К.–1884.–С.37.

РОЗДІЛ 2. КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЛІЦЕЙ У СИСТЕМІ ШКІЛЬНИЦТВА ВІЛЕНСЬКОГО ОКРУГУ

2.1. Організаційно-адміністративний устрій Волинського ліцею

Дослідження діяльності Кременецького ліцею вимагає всебічного розгляду структурного та змістовного аспектів його функціонування. Визначення головних принципів організації навчально-виховного процесу, вивчення дидактичної сторони діяльності ліцею, яка була, з одного боку, зумовлена загальним напрямом розвитку народної освіти, а з другого — синтезом педагогічного досвіду навчальних закладів КЕН та досягненнями європейської системи освіти, потребує розв'язання цілого ряду конкретних завдань:

- 1) системного аналізу організаційно-адміністративної діяльності Кременецького ліцею;
- 2) визначення головної мети навчання, що зумовило зміст освіти цього закладу;
- 3) дослідження структури навчального процесу Волинського ліцею, головних форм та засобів його організації;
- 4) виділення в освітній діяльності ліцею провідних дидактичних принципів та методів навчання;
- 5) визначення шляхів та способів розв'язання виховних питань адміністрацією закладу.

Для аналізу структури внутрішнього керівництва необхідним є висвітлення питання адміністративного устрою (рис. 2.1) та характеристика складу викладачів. Зазначимо, що засновники Кременецької гімназії розуміли, що навчальний заклад тільки тоді буде користуватися популярністю, коли в його стінах буде створений необхідний інтелектуальний і матеріальний потенціал.

ЗНАЙТИ У ДИСЕРТАЦІЇ ТАБЛИЦЮ-РИСУНОК 2.1.
!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!

Керівними в гімназії були посади директора та префекта. Директор здійснював загальне керівництво, а префект ніс відповідальність за організацію навчально-виховного процесу та матеріально-господарську базу. Складовою частиною адміністрації були виборні викладачі гімназії. Кандидатуру директора за попередньою згодою із міністром освіти затверджував візитатор. Обрання префекта доручалось директору. Однак іноді призначення відбувалось також за прямої рекомендації візитатора або попечителя.

На першому етапі діяльності гімназії підбором кадрів займався Г.Коллонтай. Саме за його проханням прибув до Кременця перший директор гімназії Йосип Чех¹, багато науковців та педагогів з Вільна, Кракова, Варшави, Санкт-Петербурга. До кандидатури викладача висувався ряд вимог, а саме: вчитель повинен був володіти достатньо високим обсягом знань, мати науковий ступінь доктора або, в крайньому випадку, магістра, бути людиною високої моральності. Г. Коллонтай персонально для кожного з викладачів склав поради стосовно викладання того чи іншого предмета. Наприклад, «Поради для пана Міровського про найкращий спосіб викладання історії і географії в публічних школах»². На початку викладання професори зверталися до учнів з промовою — своєрідним вступом до свого предмету, який, як правило, потім друкувався у вигляді брошури. Крім того, перед викладачами ставилося завдання скласти і видати свій підручник. Ф.Майхович пише: «Багато з професорів Волинської гімназії займалися науковою чи літературною діяльністю»... і далі: «вже у 1805 р. в цьому навчальному закладі нараховувалося 10 викладачів, що заслуговували на академічний ступінь»³.

Але професори розуміли, що для підтримки високого наукового рівня викладання та престижу закладу не слід обмежуватися набутими вже знаннями, треба було збагачувати світогляд через знайомство з досягненнями тогочасної науки. З метою удосконалення методики викладання різних предметів Т.Чацький створив три методичних відділки. Літературний, до якого входили професори літератур, мов, історії, географії, бібліотекар (викладач бібліографії). З часом до них приєдналися викладачі новостворених кафедр (археології, нумізматички, дипломатії). Членами морального відділку були префект, ксьонз, два професори права, викладачі моральних наук⁴ і логіки. До третього відділку — природничого — відносилися майже всі інші викладачі: професор хірургії, практичної механіки, астрономії, хімії, фізики та ін. Керівником відділку був найстарший за віком викладач. Раз в місяць відбувалось звичайне засідання відділку, а в разі потреби — надзвичайне. На засіданнях відбувалось обговорення звітів, екзаменування кандидатів для стажування за кордоном, розгляд анкет нових кандидатів, затвер-

¹ Чех Йосип (1762–1810) — математик, працював в школах і університетах Польщі, поєднував посаду директора та викладача математики в Кременецькій гімназії, автор підручника «Короткий виклад арифметики».

² Коллонтай Г. Наукові листи.—Краків.—1844. Т.ІІІ.—С.171–194.

³ Muzeum.—Lwów, 1894.—S.93–94.

⁴ Моральні науки — викладання цивільного права, кодексу честі та життєвого досвіду (nauka obyczajów).

деження програм публічних зібрань, читання наукових листів, котрі приходили на адресу викладачів та ін.

Крім того, відділки проводили науково-популярну діяльність. Наприклад, обов'язком членів природничого відділку (лікарів) було розповсюдження знань з так званої «популярної медицини», звільнення свідомості мешканців краю від забобонів. Кожний член відділку був зобов'язаний один раз на два роки виступати перед своїми колегами з науковою доповіддю, кращі з яких потім виголошувалися на публічних зібраннях.

Адміністрація закладу давала можливість випускникам-медалістам продовжувати навчання за кордоном, після чого поповнювати професорсько-викладацький склад гімназії. Наприклад, кандидат на посаду професора логіки М.Вишневський студював в Единбурзі, а М.Фричинський був направлений на 3 роки до Німеччини для вивчення агрономії. Цей список можна було б продовжувати¹.

Завдяки цілеспрямованій діяльності адміністрації гімназії в 1824 році майже кожний з професорів ліцею мав свій підручник, складений за індивідуальною методикою, що спиралася на практичну реалізацію знань, набутих під час лекцій. Так, екзамен з права в кінці навчального року проходив у формі рольової гри. Професор брав в суді Кременецького повіту судову справу, а учні організовували її розгляд. З метою вивчення географії та ботаніки здійснювалися подорожі по краю, під час яких створювалися карти місцевості, досліджувалася флора, збиралися гербарії.

Отже, викладачі гімназії-ліцею були люди творчі, закохані в дітей, в свою справу, в навчальний заклад, де вони працювали. Необхідно зауважити, що як державні службовці вони мали можливість підніматись ієрархічними сходами. Однак більшість викладачів не прагнула отримувати чини. В цьому їх підтримував і А.Чарториский: «Нащо Вам чини? — писав він, — Ви шляхтич. Ви вчена людина — і це вище за всі чини». Тому більшість вчителів не була відзначена державними нагородами, але отримала вищу нагороду — любов і повагу учнів. Ревізори з Вільна С.Малевський та С.Жуковський в своєму звіті від 4 липня 1811 р. визнавали, що викладачі в гімназії пильні, уважні, спокійні, кваліфіковані².

В перші роки існування гімназії кількість учнів була невеликою. Сам Т.Чацький пише в листопаді 1805 року до Г.Коллонтая: «Учнів маємо поки

---

¹ ЖАОДА. Ф.71, оп.1, спр.2. Звіт про приходи та витрати коштів Волинської гімназії (див. додатки).

² Rolle Michał. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów, 1898.

ще мало»¹. Інші джерела дають нам точну кількість вихованців у роки існування навчального закладу в Кременці². (рис. 2.1).

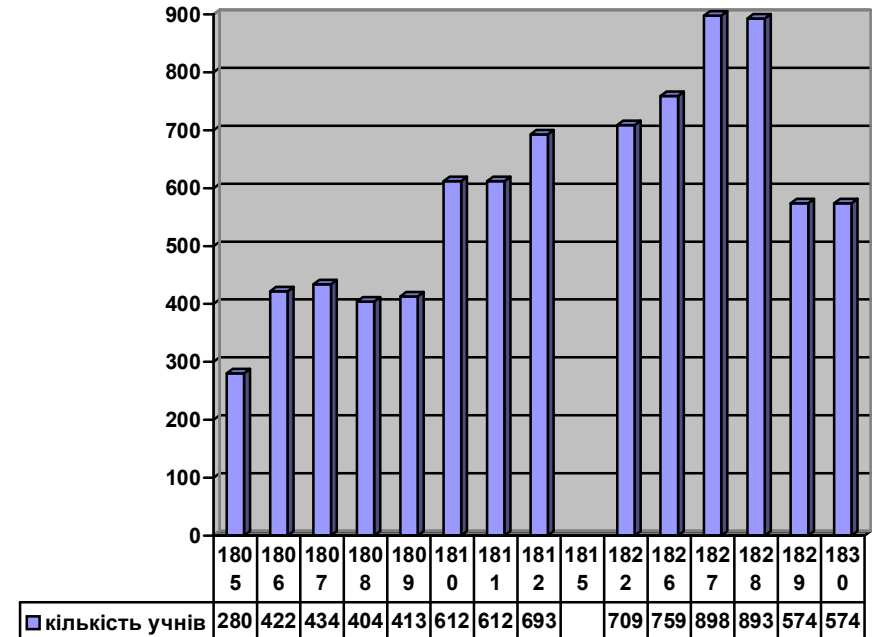

Рис. 2.1 Кількість учнів у Кременецькому ліцеї (1805-1830 рр.)

На той час це була найчисельніша гімназія в усій Російській імперії. Тому велика увага приділялась тут організації побуту вихованців, перш за все житла.

Діти заможних батьків проживали при монастирях або на квартирах вчителів з оплатою за домовленістю. Для всіх інших були організовані так звані конвікти, де учні знаходилися на повному утриманні гімназії. Протиник бурси Т.Чацький розташував вихованців в приватних будинках (з до-

¹ Кошонтaj Н. Listy. W ПИТ. – Т.1. – Kraków, 1844. - S.308.

² ЦДІАУ. Ф.710, оп.2, спр.58, 8 арк., спр.62, 24 арк.

брою репутацією) по 8–10 чоловік. Ця система забезпечувала додатковий догляд за учнями та можливість заробити сім'ям обивателів. Конвікти розподілялися на «фундушові» і «вільні». Фундушові були закладені у 1811 р. з ініціативи куратора та допомогою графа Розумовського, котрий виділив 2.970 руб.сріб. для утримання 23 учнів. Волинські обивателі зібрали кошти на утримання 17 учнів. Чільне місце серед пожертвувань мешканців Волині займала фундація Яна Лернета¹. Брошура «Фундуш для чотирьох учнів Волинської гімназії в Кременці, котрих утримує член різних наукових організацій Ян Лернет... 1809 р. 6 травня затверджений», видана у 1811 р. в друкарні гімназії, є найбільш повним документом з історії фундушових конвіктів². Сума 30.000 руб.сріб. призначалася для 4 учнів з незаможних сімей, котрі народилися на Волині, не беручи до уваги їх стан та віросповідання. Фундуш не міг бути перенесеним до іншої губернії, використаним з іншими цілями, включений в загальну суму Едукаційної комісії³. Шість процентів від загальної суми повинні були бути поділені між 4 учнями таким чином, щоб на кожного припадало 225 руб.сріб. на рік. Друга половина призначеної суми з прибутковими процентами складала так званий залишковий капітал, який видавався учню після закінчення курсу навчання та складання екзаменів для підтримки на першому етапі становлення. Дія правил розподілу фундушу (за бажанням засновника) починалась після його смерті, а 3.600 руб.сріб., які надійдуть за цей час, здобули назву додаткового капіталу, процент від якого використовувався на купівлю книжок, оплату занять з танців, верхової їзди, фехтування⁴. Крім того, учень, котрий після закінчення навчання залишався дозорцем (dozores)⁵, отримував 30 руб.сріб. щорічно¹.

---

¹ Лернет Ян (1745–1820) — лікар, член наукових товариств Польщі і Росії, кавалер ордену св.Анни II ступеня.

² Конвікт — пансіон при приватних будинках для дітей незаможної шляхти.

³ Указ № 23.522 від 6 березня 1809. «Об утверждении акта завещания Лернета на фундуш для четырех учеников Волынской гимназии». Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.1. –С–Пб.–1864.–С.490–501.

⁴ Указ № 23.522 від 6 березня 1809. «Об утверждении акта завещания Лернета на фундуш для четырех учеников Волынской гимназии». Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.1. –С–Пб.–1864.–С.491.

⁵ Указ № 23.522 від 6 березня 1809. «Об утверждении акта завещания Лернета на фундуш для четырех учеников Волынской гимназии». Сборник по-

У правилах розподілу стипендії існує не зовсім зрозуміла вимога. «Фундушові» під час літніх вакацій не мали права виїзду до рідної домівки. Але, незважаючи на деякі недоліки, стипендія Лернета була досить відомою серед мешканців краю. Якщо кандидатів на матеріальну підтримку було більш ніж чотири, то вони брали участь в конкурсі: «Директор гимназии... назначает день испытания. Профессора... напишут каждый на особенной карточке 5 вопросов, какие кому угодно из каждой науки, которым ученик обучался. Таких карточек должно быть столько, сколько будет претендентов. Профессора положат карточки с вопросами из каждой науки особенно в ящик, из которого ученик возьмет для себя на удачу карточку... из каждой науки. В особливом покое приготовит он тотчас ответ на письме; ...тогда директор... положит сии ответы вместе с вопросами в ящик»². «На следующий день... публично открывается ящик и читаются ответы учеников. После чего каждый из них дает изустные ответы на пять вопросов, предложенных профессорами»³. За результатами такого опитування здійснювався відбір фондушових студентів. Отже, отримати стипендію було дуже важко, але престижно. Деякі факти свідчать про те, як детально Я.Лернет розробив правила фундації. Наприклад, стипендіати ходили в гімназійних мундирах, але брюки і жилет були чорного кольору на відміну від загального білого, а на гудзиках була виکارбувана літера «L»⁴. Можна сперечатися щодо доречності деяких вимог доктора Лернета, але треба за-

---

становлений по Министерству народного просвещения. Т.1. –С–Пб.–1864.–С.492.

¹ Указ № 23.522 від 6 березня 1809. «Об утверждении акта завещания Лернета на фондуш для четырех учеников Волынской гимназии». Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.1. –С–Пб.–1864.–С.492.

² Указ № 23.522 від 6 березня 1809 р. «Об утверждении акта завещания Лернета на фондуш для четырех учеников Волынской гимназии». Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.1. Царствование Александра I. –С–Пб.–1864. Ст.V, п.4.–С.497.

³ Указ № 23.522 від 6 березня 1809 р. «Об утверждении акта завещания Лернета на фондуш для четырех учеников Волынской гимназии». Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.1. Царствование Александра I. –С–Пб.–1864. Ст.V, п.4.–С.498.

⁴ Указ № 23.522 від 6 березня 1809 р. «Об утверждении акта завещания Лернета на фондуш для четырех учеников Волынской гимназии». Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.1. Царствование Александра I. –С–Пб.–1864. Ст.V, п.4.–С.501.

значити, що саме такі фондуші давали можливість вчитися дітям малозабепечених сімей.

Крім того, заможні учні гімназії утримували 20 своїх колег. Цей факт підтверджує, що «Кременецька гімназія ніколи не дозволяла своїм учням припускатися думки, що існує якась різниця між шляхтичем і не шляхтичем»¹. Однак після смерті Т.Чацького дирекція гімназії під тиском влади змушена була провести зміни. Були ліквідовані дрібні фондушові конвікти і створена єдина, велика, казарменна бурса.

Молодь, котра проживала у вільних конвіктах, могла за певну плату мати повне утримання та медичну допомогу. За рік треба було сплатити 360 зл. (за помешкання і під час канікул) або 310 зл. (лише за навчальний рік). Крім того, існували інші витрати: дозорець — 66 зл. 20 гр.; світло — 6–20 зл.; загальний дозорець і аптека — 30 зл. Разом 463 зл. (414 зл.). Всі, хто бажав мешкати у вільному конвікті, мусили представити довідку про стан здоров'я. Віленські ревізори С.Малевський і С.Жуковський в своєму звіті відзначили дуже вдалу організацію проживання учнів, котру запропонував Т.Чацький.

У Статуті були закріплені обов'язки учня Волинської гімназії. Перш за все, він «повинен бути під доглядом дозорця», в обов'язки якого входив контроль за поведінкою і навчанням вихованців. Дозорці запрошувались батьками учнів або призначалися адміністрацією. Багато з них були учнями старших класів і залишалися на цій посаді після закінчення гімназії. Слід зазначити, що дозорець, як правило, мав під своєю опікою декілька учнів, допомагаючи їм, особливо в молодших класах, готувати домашні завдання. Такий дозорець згодом одержував можливість стати викладачем. Це створювало свого роду резерв для поповнення педагогічних кадрів. Дозорці підпорядковувались префектові. Щомісяця вони подавали йому рапорт стосовно успіхів своїх підопічних. За Статутом дозорець відповідав за всі провини учнів, якщо не повідомляв про них вчасно. Крім того, кожний дозорець мав книгу, в яку він записував основні дані про вихованця (прізвище, ім'я, вік, в якому класі навчається, які має книжки, особисті речі, скільки у нього кишенькових грошей). У цій книзі щоденно відмічались успіхи вихованця у навчанні, його поведінка. Префект майже кожний день відвідував учнів на квартирах і переглядав ці книги, залишаючи свої зауваження про вихованців, їх речі, стан кімнати. У кінці навчального року книги передавалися префектові на зберігання, а на початку нового року дозорцям видавалися нові.

---

¹ Witte K. O szkole Krzemienieckiej. – Warszawa. – 1843. – S-25.

Крім дозорців, у кожному класі та на курсі був ще й цензор, який щодня повинен був доповідати префектові про відсутніх на лекціях, про порушення, які сталися в цей день в класі та на курсі. Тобто учень підпорядковувався не тільки дозорцеві та цензору, а й взагалі гімназійній адміністрації, без дозволу якої, за Статутом, він не міг вийти на прогулянку до міста, виїхати за його межі, не мав права утримувати домашніх тварин (собак, котів, птахів), мати вогнепальну зброю. В гімназії були заборонені азартні ігри (карти, лотерея, шахи), паління учнів, дозорців, цензорів, а зберігання тютюну в будинках дозволялося лише за письмовим дозволом лікаря. До того ж, крім легальних наглядачів, префект мав людину, яка була таємним дозорцем і збирала відомості не тільки про вихованців, а й про їхніх дозорців та доповідала префектові. На основі всіх цих відомостей у кінці кожного року складалися загальні звіти про поведінку та успіхи в навчанні учнів гімназії (ліцею)¹.

Отже, у гімназії діяла розгалужена система контролю за поведінкою вихованця, і за кожну провину останній повинен був нести відповідальність. Документально наявність покарань підтверджено лише кілька разів. Наприклад, зафіксовано факт тілесного покарання одного учня першого року навчання. Вихованець звернувся із скаргою особисто до Т.Чацького. Ця справа мала великий резонанс між учнями та професорами. Чацький та Коллонтай висловилися проти кари різкими на старших курсах, пропонуючи вживати їх тільки в молодших класах у разі потреби. Щоб уникнути повторень таких прикрих фактів, Т.Чацький звернувся до документів КЕН, які передбачали існування в навчальних закладах учнівського суду в справах дисципліни.

Незабаром в гімназії був створений такий суд, який розглядав всі суперечки між учнями старших курсів, а іноді між учнями і викладачами. Перший параграф Статуту цього органу окреслював склад та систему виборів до суду. В ньому записано, що чотири перших класи, школа механіків та геометрів суду не підлягають. Захищати свої інтереси там можуть тільки учні старших курсів. Трибунал суду складався з трьох арбітрів, котрі вибиралися з представників кожного курсу. Вік кандидата повинен бути не менш ніж 10 років, він не міг мати покарань, повинен був добре вчитися. Голосування було таємним, в ньому брали участь слухачі вищих курсів. Так само обирався і голова суду. Результати виборів затверджувала дирекція гімназії, яка залишала за собою право анулювати голосування і призначити новий термін виборів.

---

¹ Приклади звітів див. у додатках.

Статут передбачав, що жодна справа не могла розглядатися в суді без резолюції директора або префекта, котрі отримували інформацію від цензорів, які розглядали всі суперечки, намагаючись примирити сторони. Якщо ця спроба не вдавалася, то до суду подавалася письмова скарга, після чого голова суду призначав засідання на найближчий день, вільний від занять. Ті, хто мусили відповідати перед судом, могли не з'явитися на слухання справи тільки у разі хвороби.

На початку розгляду справи виступав цензор, потім суд заслуховував свідків, в кінці виносився вирок. Голова суду, якщо було необхідно, міг звернутися до професора права за порадою. Вирок вписувався до спеціальної книги, яка подавалася на розгляд директору. Він мав право затвердити чи відхилити рішення суду, подати апеляцію або розглянути вирок на засіданні викладачів гімназії.

У Статуті суду визначаються провини та покарання за них (п.4). Наприклад, за пропуск лекцій без поважних причин і неуспішність передбачалося: а) позбавлення права носіння шпаги в свята; б) оголошення прізвища винуватця в усіх класах гімназії; в) виключення з числа учнів гімназії без надання шкільного свідоцтва. Крім того, той, хто хоч раз був покараний судом, не міг бути нагородженим золотою медаллю по закінченні гімназії. Для піднесення авторитету суду Т.Чацький наказав, щоб під час урочистостей судді виступали окремо від лави курсистів. Першим головою учнівського суду був одногосно обраний Юліуш Чацький.

Ідея учнівських судів, що була запозичена від шкіл КЕН, в багатьох навчальних закладах імперії не знайшла своєї реалізації, але засновники Волинської гімназії вважали, що такий інститут має нести на собі функцію виховання у молодих людей почуття справедливості та формування правової самосвідомості. Учніський суд був самоврядною організацією в гімназії-ліцеї.

Т.Чацький протягом багатьох років боровся за звільнення учнів та викладачів від рутини шкільного життя, а тому всіляко заохочував вихованців до створення різного роду гуртків. Початок такої діяльності можна віднести до 1808/1809 н.р. В зимові місяці 1809 р. на зібранні у Ф.Олізара був оголошений статут «Товариства удосконалення в авторстві і ораторстві»¹, який розробив професор М.Чарноцький. У вступі до статуту називалися дванадцять членів-засновників товариства, серед них були Н.Олізар, Ю.Чацький,

---

¹ Марія Данелевич називає цю організацію «Молодіжним товариством Волинської гімназії». (Danelewicz M. Towarzystwo uczniów Liceum Krzemienieckiego. – Równe. – 1933. – S.3).

Ф.Скоморовський, А.Анджеєвський¹. Статут товариства був затверджений Т.Чацьким та особисто міністром освіти².

ФОТО АНДЖЕЄВСЬКОГО

Головою організації міг стати учень, який за підсумками року був нагороджений золотою медаллю, а членами — учні, котрі за підсумками II чи III курсу отримали медаль чи нагороду. Інші бажані повинні були надіслати до секретаріату організації свою власну працю з будь-якої дисципліни без вказування прізвища (лист з прізвищем був в окремому конверті). Робота розглядалася на засіданні товариства в присутності викладача, відбувалося голосування, після чого називався автор. За рік проходило три звичайних зібрання, на яких ухвалювалася тематика робіт, і три — публічних. Для доповідей заборонялося обирати теми, які б стосувалися релігії та політики. Цензором призначався викладач того предмету, з питань якого готувалася робота. Учень, який наважувався виступати з доповіддю, відхиленою цензором, автоматично переставав бути членом товариства. Після виступу професори гімназії таємним голосуванням вирішували, яка тема була розроблена ґрунтовніше, а її автор здобував право друкуватися в наукових часописах. Відомо, що з викладачів членами товариства були А.Малчевський, Е.Словацький, Ю.Лелевель³.

---

¹ Анджеєвський Антоній (1786–1856) — випускник Кременецької гімназії (1809), колежський секретар, член Імператорського Московського товариства природи. Помічник В.Бессера, викладач зоології і ботаніки в ліцеї, з 1834 — ад'юнкт кафедри зоології Київського університету, а з 1839 — викладач ліцею кн.Безбородько в Ніжині.

² Текст статуту товариства див. у додатках.

³ Лелевель Юхим Юзеф Бенедикт (1786–1861) — історик, політик, ідеолог польської демократії. 1809–1811 рр. працював викладачем історії Кременецької гімназії; Словацький Евзебіуш (1772–1814) — професор Віленського університету, з 1805 по 1809 рр. викладач латинської та польської мови в Кременецькій гімназії. Батько відомого поета Юліуша Словацького; Малчевський Антоній (1793–1826) — поет, в 1811 р. закінчив з відзнакою Волинську гімназію, потім викладав літературу, створив повість «Марія», що відкрила галерею творів «української школи поетів». Текст статуту товариства див. у додатках.

ФОТО ЛЕЛЕВЕЛЯ, СЛОВАЦЬКОГО

Скільки років існувало товариство і чому припинило свою діяльність — невідомо. Але документально підтверджено, що 5 вересня 1818 року була поновлена діяльність цієї організації. В цей день директор ліцею М.Шчіборський викликав до себе всіх учнів-медалістів II і III курсу П.Хлембовського, Е.Добровольського, М.Херчакевича, Ю.Мікульського, Г.Собанського, С.Жеромського, які стали першими членами відновленого товариства. Головою був вибраний М.Фричинський, секретарем — П.Хлембовський. Статут оновленого товариства був схожий на статут попередньої організації і Варшавського Товариства Приятелів Науки. Затвердив його А.Чарториський. На відміну від першого товариства, діяльність другого виходила за рамки літератури. Воно займалося математичними, фізичними, географічними, правовими проблемами. Наприклад, на одному з публічних засідань були вислухані реферати П.Хлембовського «Теорія виникнення вулканів», С.Рачеборовського «Історія морської торгівлі в Росії», С.Жеромського «Про особливості диференційних розрахунків».

Існують відомості, що, крім цього товариства, у 1814–1816 рр. в гімназії існував «Клуб письменників». На жаль, збереглося дуже мало історичних документів про діяльність цієї організації. Відомо тільки, що в цьому клубі розпочинали свій літературний шлях Т.Заборовський, А.Добровольський, Ю.Корженевський¹.

ФОТО КОЖЕНЬОВСЬКОГО

Крім вище згаданих, існувало «Молодіжне товариство доброчинності Волинської гімназії». Заклав основи товариства випускник Кременецької

---

¹ Корженевський Юзеф (1797–1854) — закінчив ліцей в м.Кременці, з 1823 — викладач польської мови і літератури в ліцеї, з 1834 — ад'юнкт Київського університету, з 1838 — директор Варшавської гімназії.

гімназії Флоріан Лашовський, котрий звернувся 28 вересня 1814 р. з офіційною пропозицією до тодішнього візитатора Філіпа Пляттера щодо створення організації, яка б матеріально допомагала учням гімназії. На наступний день на зібранні молоді Волинської гімназії був призначений голова товариства — Карл Сінкевич, головний касир — Тимон Заборовський. Крім того, існувало «Товариство приятелів науки», яким керував особисто Ф.Пляттер.

Метою молодіжних наукових товариств Кременецького ліцею було виховання інтересу до наукових пошуків і реалізації творчих здібностей молоді у різноманітних галузях науки і культури. Достатньо сказати, що з цих товариств вийшли відомі філософи і історики Ян Сенкевич, Карл Сенкевич, Тіт Щелевський; польські белетристи Ян Совінський, Густав Олізар; відомі письменники Ю.Крашевський, Н.Добровольський. Характерним для цих товариств була наявність демократичних засад (виборність голови товариства, обговорення тематики наукових рефератів і публічні виступи з ними, друкування кращих робіт в наукових часописах), в поєднанні з певним консерватизмом (організаторами і керівниками були виключно викладачі, членство в товаристві мало елітарний характер, в тематиці досліджень уникались політичні і релігійні проблеми, на засіданнях не допускалася полеміка і, взагалі, існували викладачі—цензори з теми дослідження).

Коли у 1823 р. в багатьох навчальних закладах шкільна влада виявила ознаки політичного бунту, директор Кременецького ліцею А.Левицький заявляв про те, що він керує одним з найспокійніших осередків освіти, що, однак, не завадило М.Новосильцеву у 1823 р. заборонити діяльність будь-яких організацій в ліцеї.

Крім товариств і учнівських судів, Т.Чацький влаштовував великі публічні заходи. В той час багато шкіл організовували урочистості з приводу закінчення навчального року і прилюдні іспити, але в Кременці це мало особливо помпезний характер. Візитатор не пропускав жодної нагоди для організації таких свят.

Ще одна традиція ліцею — публічні іспити, на які запрошувались батьки учнів, імениті мешканці міста, викладачі з інших навчальних закладів. Дуже часто на таких випускних іспитах були присутніми Т.Чацький та А.Чарториський. Після закінчення навчального року, в червні чи липні, у спортивному залі відбувалося вручення нагород, концерт учнівського оркестру та хору, виступ танцювального колективу.

Характерно, що всі випускники відзначали, що життя в ліцеї було дуже цікавим, хоча і проходило під суворим наглядом адміністрації. Спільні заходи об'єднували учнів в колектив під гордою назвою «кременчани» без поділу на стани і національності. В ліцеї була практично відсутня націона-

льна дискримінація. Там вчилися не тільки поляки, а й росіяни, українці, євреї.

Після повстання 1830–1831 р. і закриття ліцею багато випускників змушені були емігрувати до Парижу. Проте і там вони не втратили зв'язків, збираючись щороку 1 жовтня в день відкриття гімназії на так звані «кременецькі бесіди» у Н.Олізара, де вони згадували Т.Чацького, А.Чарториського, викладачів гімназії.

У 1857 році було прийнято рішення видавати часопис «Кременецькі бесіди». Перший номер на 48 сторінках вийшов у 1858 р. В ньому була надрукована промова Т.Чацького до відкриття гімназії, кременецький гімн «Добра хвиля нехай сяє» (муз.В.Совінського, слова Т.Олізаровського), вірш Г.Філіповича «Треба жити». У 1859 р. К.Качковський і А.Каменський на сторінках часопису висунули пропозицію створити повну історію діяльності Волинської гімназії (ліцею), де хотіли представити заслуги Т.Чацького і Г.Коллонтая в справах розбудови освіти, зібрати відомості про викладачів та випускників гімназії (ліцею). На жаль, цей задум так і залишився проектом, хоча існує припущення, що А.Каменський таки підготував рукопис цієї монографії, але з друку вона не вийшла. «Кременецькі бесіди» хоч і виходили регулярно до 1861 р. (останній редактор — М.Словицький), зараз є бібліографічною рідкістю.

Отже, діяльність Кременецького ліцею мала широкий суспільний резонанс. Старанний добір викладачів, що передбачав високий академічний рівень їх наукової підготовки (доктор чи магістр), створив передумови успішної організації навчально-виховного процесу.

Одним з завдань викладацького складу було створення інтелектуальної еліти, чому сприяла діяльність наукових товариств ліцею.

Заслугує на особливу увагу організація виховного процесу у Кременецькому ліцеї шляхом створення конвіктів; введення системи контролю за навчанням, поведінкою учнів (префект, дозорці, цензори); існування демократичної форми самоврядування — учнівського суду. Така специфічна організація діяльності Кременецької Волинської гімназії (ліцею) створила умови для появи яскравих талановитих імен, що своєю діяльністю сприяли розвитку суспільно-наукової думки XIX-XX ст.

Серед них, перш за все, 17 викладачів ліцею, що працювали після відкриття Київського університету професорами на різних кафедрах цього навчального закладу. Найбільш відомі Ігнатій Абламович (1787-1848) - професор фізики і метеорології; Максиміліан Якубович (1785-1853) - філолог, філософ, педагог, професор латинської мови та літератури ліцею, керівник нумізматичного кабінету спочатку у ліцеї, а з 1834 року у Київському університеті, з 1830 року викладач римської літератури Московського універ-

ситету. Після 40-х років повернувся до України, оселився у Житомирі. Підготував та видав «Граматику польської мови» (1823), методичні рекомендації «Засоби викладання мови» (1826). Професором малювання у Київському університеті став відомий портретист Бонаventura Клембовський (1795-1888). З 1839-1844 рр. працював у Харківському університеті. Створив портрети А.Фелінського, матері відомого поета Юліуша Словацького - Соломії, Я.Снядецького. Під час стажування за кордоном малював копії з картин Рафаеля та Тиціана, що згодом прикрасили інтер'єр парафіяльного костюлу у Кременці. Викладач механіки і фізики ліцею, архітектор Франтішек Мехович (1783-1852) був професором та деканом математичного факультету Київського університету. Він також займав посаду головного архітектора Київського навчального округу. За проектами Меховича побудовані дві гімназії, ліцей, декілька повітових шкіл, а у Києві - римсько-католицький костюл. Останні роки життя він мешкав у Житомирі, якому подарував палац Каспара Боровського, будинок єпископа Луцького і Житомирського та план реконструкції костюлу. Ад'юнктом давньої словесності Київського університету був викладач польської літератури ліцею, письменник Юзеф Корженевський (1797-1853), автор поем «Клара», «Монах», та повістей «Колонізація», «Спекулянт».

Деякі з викладачів Кременецького ліцею продовжували свою педагогічну діяльність у інших навчальних закладах України. Наприклад, Домінік Бартошевич (1801-1851) - педагог, історик, після закриття ліцею у Кременці працював в гімназіях Житомира та Вінниці, де створив гімназійну бібліотеку. Став автором «Польсько-російського словника» у 2-х томах (1841-1843).

ФОТО ТИМКА ПАДУРИ, МАУРІСІЯ ГОСЛАВСЬКОГО

Значний внесок у зміцнення польсько-українських зв'язків у XIX столітті зробили випускники Кременецького ліцею - письменники, що радо працювали над темами, до яких їх надихали українська історія та фольклор. У польській літературі процвітала «українська школа» - доказ духовного єднання двох слов'янських народів. Деякі поети польського походження писали твори українською мовою. Як от, Маурісій Гославський (1802-1834), автор поем «Подол», «Дума про Нечая», збірок віршів «Діти», «Поезії», а також Томаш (Тимко) Падурра (Падура) (1801-1871) - польсько-

український поет, перекладач віршів А.Міцкевича на українську мову, автор романтичної думи «Золота борода».

Крім письменників, серед випускників Кременецького ліцею багато діячів культури, науки, освіти. Серед них відомий громадський діяч, професор медицини Кароль Мацей Качковський (1797-1867), що після закінчення у 1815 році з відзнакою ліцею залишився у Кременці лікарем та викладачем гігієни. Після повстання 1830-1831 років проживав на Житомирщині, де організував Товариство лікарів та Товариство доброчинності. Йому належить заслуга заснування у Житомирі публічної бібліотеки та друкарні.

ФОТО К.КАЧКОВСЬКОГО

Серед випускників ліцею Михайло Буджинський (1811-1864) - громадський діяч, що брав активну участь у створенні в 1833 році у Львові демократичного Товариства друзів народу. Після розгрому організації, вимушений емігрувати за кордон. У 1805 році повернувся на Волинь. Також, секретар А.Чарториського, економіст Адольф Добровольський (1796-1866). Після польського повстання 1830-1831 років був висланий спочатку в Орел, а потім у Кострому, де перебував під наглядом поліції. Після заслання став представником Польського Банку в Бердичіві, а у 1838 році, після закриття філії банку, оселився у маєтку під Кременцем.

Казимір Антоній Добровольський (1802-1888) - повітовий лікар у Кременці; Михаїл Фричинський (1794-1859) - професор агрономії Віленського університету; Григорій Гречина (1796-1840) - професор математики Київського, а потім Харківського університетів - теж були випускниками Кременецького ліцею.

Ректор Духовної семінарії у Луцьку, доктор теології, відомий, як Апостол Волині, Віктор Ожаровський, в законі Петро Даміан (1799-1870) - золотий медаліст Кременецького ліцею.

Адміністративні посади займали - депутат Київського Верховного суду Петро Копчинський (1793-1859); юрист, секретар Головного суду Волинської губернії у Житомирі Елігі Петровський (1788-1863); маршалок Брацлавської губернії Теофіл Рутковський (1809-1881).

Серед славної кагорти випускників Кременецького ліцею - вчитель майбутнього відомого польського письменника Зигмунта Красинського, педагог, перекладач, математик Петро Хлембовський (1799-1868). З 1845 року

член Російського географічного товариства, радник при дворі імператора Миколи I.

Серед випускників: математик, педагог, вихователь сина Т.Чацького Онуфрій Лєвоцький (1787-1854); Маріан Пясецький (1796-1840) - юрист, серед філоматів¹ відомий під прізвиськом «Кудрявий». Як член спілки філоматів, кілька разів був заарештований і врешті висланий до Архангельська. Останні роки життя працював у Міністерстві внутрішніх справ, сприяв А.Міцкевичу під час його перебування у Санкт-Петербурзі.

Залишив по собі пам'ять як видатний представник ліцейської еліти член однієї з давніх шляхетських родин на Волині Густав Генрих Атаназі Олізар (1798-1865) - маршалок Київської губернії, поет, публіцист. На своїй батьківщині у Коростені він організував художній салон і бібліотеку. Підтримував дружні стосунки з О.Грибоедовим, А.Міцкевичем, О.Пушкіним. За зв'язок з Південним товариством декабристів був заарештований, потім виправданий. Після польського листопадового повстання висланий до Курска. Останні роки життя прожив у Дрездені.

Славну плеяду імен випускників ліцею можна продовжити: Костянтин Петровський (1790-1863) - поет, перекладач, товариш Ю.Словацького. З 1821 року займав посаду хорунжего Житомирського повіту. Автор статті у масонському журналі «Розпорошена темрява» (Житомир). У 1836 році в Бердичеві вийшла його збірка «Поезії». А також Олександр Нарцис Карол Пшезджецький (1814-1871) - історик, літератор, видавець, автор книги «Поділля. Волинь. Україна. Образи міст і часів» у 4-х томах, що вийшла в 1841 році у Вільно.

Серед славних імен кременчан відомий художник, літограф, портретист, педагог Ян Ксаверій Канєвський (1805-1867). Після закінчення Кременецького ліцею став слухачем Петербурзької Академії мистецтв. У 1828 році отримав срібну медаль за картину «Олександр Великий та його лікар Філіп». Після стажування за кордоном з 1842 року працював викладачем Петербурзької Академії. З 1845 року - директор Варшавської художньої школи. Його мистецький спадок: численні портрети, серед них - Крашевського, Корженєвського, Потоцького; мініатюри з видами Кременця.

Отже, випускники та викладачі Кременецького ліцею на теренах України своєю діяльністю сприяли розвитку прогресивної суспільно-громадської думки, відродженню української мови, національної самосвідомості, культури, освіти, що стало кроком до зближення і взаємозбагачення двох слов'янських народів.

---

¹ Філомати (від грецького philomatos) - таємна націоналістична організація Віленського університету у 1820-1823 рр.

2.2. Зміст, структура та організація навчально-виховного процесу Кременецького ліцею

Зміст освіти — один з головних елементів у структурі процесу навчання, що конкретизується у системі знань, умінь та навичок, опанування якими закладає основу для розвитку та формування особистості учня. Отже, розгляд педагогічної системи Кременецького ліцею доцільно розпочати з висвітлення питань мети та змісту її освіти, що суттєво відрізнялися від загальноприйнятих стандартів.

Між Віленським університетом та керівниками Кременецького ліцею на початку XIX ст. виник гострий конфлікт з приводу навчальних програм.

З 1803 р. Віленський університет запровадив у школах округу програми навчання, які наслідували програми КЕН. Середня школа мала семирічний курс навчання. Суспільно-гуманітарні предмети склали 54,5% навчального часу; природничо-математичні науки — 45,5%. Учніське навантаження становило 20 годин на тиждень. Викладання релігії та мови не входило до курсу навчання. Основи релігії вивчалися лише по неділях та в святкові дні, мови — у позалекційний час. Протягом перших трьох років домінували предмети гуманітарного циклу (2/3 лекційного часу); в другому трьохріччі — природничо-математичні дисципліни. Блок суспільних наук викладався на сьомому році навчання. Чільне місце відводилось риторичі. У двох перших нижчих класах учні опановували польську та латинську мови, арифметику, географію. В старших класах перевага віддавалася математичним наукам, фізиці, праву, історії, польській і латинській літературі. З пояснень ректора університету Яна Снядецького видно, що в старших класах досконало викладався один головний предмет, а інші виконували функцію додаткових. Кожного року головний предмет змінювався.

Цей короткий екскурс у зміст програм дає можливість стверджувати, що організація процесу навчання в Кременецькій гімназії мала специфічний характер, що був зумовлений освітніми завданнями цього навчального закладу, а саме — наділити своїх учнів науковими знаннями, відповідними рівню розвитку тогочасної європейської науки, виховувати молоде покоління у любові до краю та повазі до праці. Відповідно до цих завдань було визначено зміст та організацію навчання. Прагнення поєднати в одному навчальному закладі три ступені освіти (початкову, середню та вищу) визначало зміст навчання і спричиняло певний розподіл на класи. За планом Коллонтая гімназія мала 4 нижчих і 3 вищих класи. У нижчих класах навчалися 1 рік, у вищих — два; повний курс навчання тривав 10 років і, незважаючи на постійний розвиток та вдосконалення навчальних програм, він залишався незмінним.

Початкові класи були аналогом повітової школи і їх учні займалися, в основному, вивченням мов — польської, латинської, французької, російської, німецької, грецької; їх доповнювали географія з елементами історії, початкові відомості з арифметики. Навчальний тиждень тривав 20 годин, з яких 85% часу (17 годин) відводилося саме мовам. Кожний курс у вищих класах складався з пари предметів, яка викладалася 2 роки: I — математика і сучасна історія з географією; II — фізика і право; III — хімія та історія з літературою. Крім обов'язкових предметів, були ще й надобов'язкові, на які відводилося 10 годин на тиждень. Серед них були бібліографія, сучасна граматики, нумізматика, мінералогія, англійська мова. Потім були введені курси історії наук і мистецтва, археології, палеографії, логіки, східних мов та італійської мови. Після занять учні за власним бажанням могли займатися малюванням, співами, музикою, танцями, верховою їздою.

Стосовно форм організації навчального процесу слід зазначити, що основною тут була класно-урочна система занять. Сучасна педагогіка дає визначення уроку як організаційної форми навчальної роботи в школі, при якій учитель у рамках точно встановленого часу з постійним складом учнів одного віку за твердим розкладом вирішує певні навчально-виховні завдання. Розглянемо класно-урочну систему ліцею відповідно до визначених вимог. Одну з них, чітку визначеність класних занять у часі, було окреслено в Статуті (зранку з 8⁰⁰–10⁰⁰, після обіду з 14⁰⁰–16⁰⁰, крім вівторка і четверга). Регламентувався не тільки початок та кінець класних занять, а й розклад предметів, про що вже згадувалося вище. Щодо вимог постійного складу учнів та однакового вікового рівня вихованців (з 8 років)¹, то їх дотримувалися постійно.

Крім гімназії, Чацький хотів заснувати інститут для підготовки гувернанток, в якому мали навчатися 24 кандидатки (від 8 до 9 років) з бідних сімей, котрі відбиралися маршалками² по дві з кожного повіту. Курс навчання повинен був тривати 9 років. Дівчатам викладалося більше 20 предметів, серед яких була відсутня педагогіка, що на наш погляд не давало потрібного професійного спрямування в підготовці майбутньої гувернантки. Цей пансіон знаходився би під опікою імператриці, як і всі жіночі гімназії в Росії. Це починання підтримували Коллонтай та Чарториський.

---

¹ Див. у додатках.

² Маршалок — одна з найвищих державних посад, що існувала в Польщі і Великому князівстві Литовському з XIV ст. В Україні у кінці XVIII-XIX ст. так іноді називали місцевого (губернського чи повітового) предводителя дворянства.

Цей проект був першим пробним кроком до звільнення від опіки Віленського університету, ректор якого Ян Снядецький хоча і підтримував деякі нововведення, але був категорично проти розширення сфери впливу гімназії на територію Віленського округу. Не зважаючи на це, Т.Чацький почав вживати заходів до здобуття самостійності. За його планом необхідно було добитися:

- 1) збільшення кількості предметів викладання;
- 2) здобуття права видачі кваліфікаційних дипломів;
- 3) звільнення учнів старших класів від служби в армії;
- 4) права екзаменування кандидатів;
- 5) забезпечення доступності навчання всім верствам населення без винятку (в тому числі дітям греко-католицького духовенства, які були позбавлені можливості вчитися в світських школах, а вони склали 25 % учнівської популяції в краю).

Т.Чацький багато зробив для здобуття незалежності від університету. Він домогся прихильності шляхти Волині і Поділля, яка вважала Кременецьку гімназію своїм навчальним закладом і протиставляла його Віленському університету. Чацький був упевнений, що заклад в Кременці має рівень університету. Попечитель А.Чарториський теж всіляко підтримував прагнення Кременця до подальшого піднесення гімназії. Згодом він особисто сприяв виходу гімназії в ранг ліцею. Це давало Чацькому підставу послідовно розширювати можливості свого навчального закладу. Він вважав наявними всі умови для створення в Кременці закладу, який би готував вчителів для парафіяльних шкіл, школи для глухонімих, кадетського корпусу, духовної семінарії, школи малювання. Відкрилися перспективи організації теологічного відділення, кафедри цивільної і військової архітектури.

Подібні плани і практична діяльність зустріли активний опір з боку Віленського університету. В 1811 р. його ректор Я.Снядецький у роботі «Зуваження до плану наук в Кременці» піддав гострій критиці теоретичні програми Чацького та результати його практичної діяльності. Він писав про те, що плани Чацького можуть викликати втручання Петербурга, а це, в свою чергу, викличе ревізію польської освіти в краї. Критика програм стосувалася їх педагогічного контексту, проблем організації, справ, пов'язаних із вчительством, фінансових питань. Все це мотивувалося загальношкільними інтересами в трьох губерніях Віленського округу. Перш за все Я.Снядецький вважав ці програми нездійсненними економічно. В педагогічному ж розумінні, на його думку, основні недоліки полягали в тому, що початкові і старші класи значно відрізнялися організацією навчального процесу. Він вважав, що програми не враховували фізичні і психічні особливості розвитку дітей та молоді.

Слід зазначити, що програми, які пропонувалися Кременецькою гімназією, являли собою спробу поєднання гуманітарних та природничо-математичних дисциплін. Крім того, вони були свого роду експериментом, який згодом можна було поширити на інші гімназії Віленського округу. Кременецькі навчальні програми не можна вважати досконалими, що пояснюється невизначеністю положення цього закладу. Намір його творців полягав у швидкому перетворенні гімназії в новий університет. Тому вони і пропонували програму навчання, яка була б близька до університетської. Це, в свою чергу, викликало певні недоліки в організації навчання. Порушувалася наступність в навчальних планах нижчих та вищих класів, і цей розрив долався лише завдяки напруженій праці викладацького колективу, шляхом додаткових лекцій, вдалим використанням навчально-матеріальної бази.

Всебічне висвітлення навчально-виховного процесу ліцею включає розгляд методики проведення навчальних занять, принципів та засобів навчання. У сучасній педагогіці принципи навчання виступають як необхідні умови, які сприяють підвищенню якості педагогічної діяльності. Відповідно до головних компонентів навчання (завдання, зміст, методи та форми організації, результат) педагогічна наука виділяє такі навчальні принципи: принцип виховуючого навчання, принцип зв'язку навчання з життям, принцип науковості освіти, принцип систематичності і системності навчання, формування позитивної мотивації навчально-пізнавальної діяльності, активності і самостійності учнів, принцип індивідуального підходу до учнів у навчанні, принцип наочності, міцності засвоєння знань, умінь, навичок; принцип оптимізації навчального процесу. Багато з них були добре знайомі педагогам Кременецької гімназії.

Що стосується організації виховного процесу в Кременецькому ліцеї, то слід зазначити, що виховання не розглядалося окремо від навчання, а було спрямоване на гармонійний розвиток учня. Саме у формуванні особистості, яка б мала глибокі знання та міцні моральні принципи, вбачали викладачі остаточну мету своєї діяльності, до якої їх зобов'язувало суспільство.

Характеристичні ознаки змісту навчальних предметів, тенденції у їх викладанні та виховний вплив на учнів перш за все можна прослідкувати на прикладі вивчення у ліцеї гуманітарних дисциплін, насамперед мов і літератур.

На поглиблене вивчення польської, латинської, російської, французької, грецької, німецької мов в Кременці відводилося 4 роки навчання. Два перших предмети викладалися по 5 годин на тиждень (більше, ніж в інших навчальних закладах), чотири з яких ставилися в розкладі попарно, наприклад, з 8⁰⁰–10⁰⁰ або з 14⁰⁰–16⁰⁰. Протягом усього періоду існування гімназії

програми з цих предметів практично не змінювалися. Від часів єзуїтів польська мова завжди викладалася разом з латиною. КЕН теж не змінила цього порядку. Навіть підручник, за яким відбувалося навчання, мав назву «Польсько–латинська грамати́ка» О.Копчинського. Саме у такий спосіб велося викладання цих дисциплін і у Кременецькій гімназії. Серед її викладачів було двоє відомих вчених-полоністів — А.Фелінський¹ та Ю.Корженевський. Перший розробив програму навчання польській мові та літературі в своїй праці «Спосіб викладання лекцій польської літератури в Кременці». Ця програма, розроблена у 1819 р., була подібна до програми курсу «Вимови і поезії» шкіл КЕН.

ФОТО ФЕЛІНСЬКОГО

А.Фелінський вважав, що основна мета навчання — досягти грамотності письма і опанувати вміння висловлювати власну думку, що, між іншим, актуально і у контексті сучасного навчально–виховного процесу. До того ж, уроки мови і літератури повинні були сприяти розвитку літературних здібностей талановитих учнів.

Програма складалася з трьох частин: шкільні вправи, домашні завдання та курс літератури. Перша включала лекції і аналіз кращих творів польських письменників, перевірку домашніх робіт учнів. Друга пропонувала самостійну роботу під наглядом кращих учнів над письмовими або усними вправами. Це могли бути переклади світових класиків польською мовою, написання творів на теми суспільного життя, культури, історії народу. Таким чином, учнів привчали працювати самостійно. Вчитель був зобов'язаний допомогти їм, а також відібрати кращі твори для друкування в місцевих часописах. Курс літератури був копією програми риторики і поезики КЕН. Була лише одна суттєва відмінність: більше уваги приділялося не стародавнім авторам, а сучасній польській літературі. Вивчалися твори І.Красицького², А.Нарушевича³, Г.Коллонтая, Т.Чацького, І.Потоцького та ін. Передбачався зв'язок мовознавства із стилістикою та поезикою. Фелінський наполягав на тому, щоб, розглядаючи твори письменників, учні зосе-

---

¹ Фелінський Алоїз (1774–1823) — видатний драматург, автор трагедії «Барбара Радзівіловна».

² Красицький Ігнацій (1735–1801) — польський письменник епохи Освічення, автор комедій, байкар, сатирик.

³ Нарушевич Адам (1733–1796) — історик, поет королівського двора Польщі, автор «Історії польського народу».

реджувалися на своєрідності мови автора, порівняльному аналізі мовних засобів у творах письменників різних епох. Ці вправи давали можливість учням прослідкувати еволюцію та збагачення польської мови. На заняттях з поезики учнів знайомили з витоками поезії, будовою вірша, кращими творами класичної поезії.

А.Фелінський розробив навчальний план, яким користувалися впродовж всього існування Кременецького ліцею¹. В нижчих класах учні займалися мовленням і письмом, штудіювали основні положення граматики і стилістики, далі вивчався курс «Вимова і поезія». В останніх класах чільне місце відводилося розгляду сучасного літературного процесу. Велику увагу Фелінський приділяв підручнику як засобу навчання. Він вважав, що в ньому повинні бути відображені основи граматики, стилістики, декламування, а також теоретичні та історичні аспекти літературознавства, що ілюструвалися кращими поетичними і прозаїчними творами.

Саме так був побудований підручник Ю.Корженевського «Курс поезії», виданий у Варшаві у 1829 р. В ньому пропонувалося в I-III класах вивчати граматику, в IV — стилістику, історію мови, основи письмових та усних практичних вправ. В старших класах (V-VII) навчальний матеріал поділявся на дві частини: письмові вправи з мови, відомості з історії польської літератури. Основними видами робіт були лекції, вправи, декламація. В останньому класі викладання літератури повинно було поєднуватися з елементами логіки². Ліберальні погляди автора суттєво позначилися на змісті курсу літератури. На його думку, поезія повинна виховувати читачів, впливати на їх розум і почуття. Всю літературу Корженевський поділяє на: класичну (Гомер, Вергілій, Мільтон); романтичну (Тассо); комічну (Вольтер). Крім того, він уперше підносить значення таких жанрів, як романс, повість, легенда. Ю.Корженевський, по суті, став першим теоретиком романсу. Автор доволі вільно трактує нормативну поезику. З трьох класицистичних єдностей він визнає тільки єдність дії. На високому професійному рівні Корженевський дає аналіз новаторських починань В.Шекспіра, Ф.Шиллера і робить висновок, що основна мета трагедії — дидактична, а тому творець цього жанру повинен бути людиною всебічно освіченою. Серед авторів польської трагедії на перше місце він ставить Я.Кохановського³,

¹ Навчальний план А.Фелінського. ЦДІАУ. Ф.710, оп.3, спр.145, арк.3.

² Програма польської мови і поезії, що викладалася у Волинському ліцеї Ю.Корженевським у 1824/25 н.р. ЦДІАУ. Ф.710, оп.3, спр.145, арк.9.

³ Кохановський Ян (1530–1584) — польський письменник періоду Ренесансу, автор першої трагедії в польській літературі «Рада грецьких послів».

Ю.Немцевича¹, а найкращою вважає трагедію А.Фелінського «Барбара Радзівіловна». Основне ж завдання комедії, за Ю.Корженевським, — виховання через сміх. Серед польських авторів комедії він виділяє Ф.Богомольця², Ф.Заблоцького³. Отже, можна сказати, що «Курс поезії» являв собою оригінальне поєднання класичної теорії літератури та історії тогочасної літератури з визначенням ролі рідної мови в історико-літературному процесі.

Викладалися в Кременецькій гімназії також грецька мова і література. Перелік авторів для вивчення був досить обмеженим — Анекреонт, Гомер, Платон, Езоп, Демосфен, Плутарх, Геродот. Навчання будувалося за граматику Вутмана, виданою в Берліні у 1805 р. Цей предмет викладав магістр філософії М.Юрковський. У 1830 р. в Кременці почав друкуватися створений ним «Словник грецько-польський та польсько-грецький». Йому належить також авторство «Грецької антології» — підручника, написаного спеціально для учнів Волинської гімназії⁴.

До складу предметів гуманітарного циклу входили російська мова і література⁵. Коллонтай у своєму листі до Чацького у 1804 р. писав: «Російська мова є мовою влади. Тому треба, щоб молодь вивчала цю мову». І далі «Мова (російська — К.С.) стала для нас потрібна не тільки тому, що є мовою влади, а й тому, що є мовою слав'янського народу, який займає найпоширеніші території в Європі та Азії»⁶.

Матеріал цього курсу у початковій школі розподілявся таким чином:

I клас — російська абетка, назви літер, зміна голосних, загальна характеристика мови, навчання письму і читанню;

II клас — частини мови, граматичний аналіз, переклад російською літературних текстів;

III клас — лінгвістичний аналіз творів кращих російських авторів;

---

¹ Немцевич Юліан (1758–1841) — письменник та громадський діяч, автор політичної трагедії «Повернення посла».

² Богомольць Франтішек (1720–1784) - польський письменник, публіцист, поет, видавець.

³ Заблоцький Франтішек (1752–1821) - польський письменник, автор комедій "Любельський лікар" (1781), "Жонатий філософ" (1781) та ін.

⁴ Відомості про викладання грецької мови. ЦДІАУ. Ф.710, оп.3, спр.145, арк.8.

⁵ Відомості про викладання грецької мови. ЦДІАУ. Ф.710, оп.3, спр.145, арк.10.

⁶ Kołontaj H. Listy. W PIT. – T.II. – Kraków, 1844. - S. 358, 305.

IV клас — теорія трьох стилів, вправи з вимови і перекладу російсько-мовних текстів польською і навпаки.

Вивчення російської мови в гімназії повинно було узгоджуватись з викладанням інших мов. Тому базовим підручником стала «Польсько-латинська граматики» О.Копчинського. Прикладом взаємозв'язку між мовами може бути те, що для перекладів використовувалися однакові тексти. У 1809 р. в Почаєві була видана «Грамматика русского языка в пользу польского юношества в Волынской гимназии» М.Бутовського. Оскільки вона була надрукована без дозволу університету, відгук віленського професора І.Чернявського був негативним. Однак цим підручником користувалися для викладання російської мови в гімназіях достатньо довго.

Аналізуючи структуру і зміст вищезазначених програм, можна зробити висновок: навчання мало на меті не тільки надати учням можливість спілкуватися іншою мовою, але й передбачало формування у них вмінь граматичного і стилістичного аналізу вибраних текстів. Слід зауважити, що після цього йшов 2-річний курс російської літератури. Отже, можна твердити, що «мовна школа» готувала учнів до курсу літератури, який був введений Чацьким у 1807/1808 н.р.

Існував розподіл програми на три роки навчання: перший — вивчалася граматики, мовлення і письмо; другий — твори російських письменників М.Ломоносова, О.Сумарокова та ін. Наступного року вивчався героїчний епос, а у 1809/1810 н.р. були введені лекції з драматургії. З 1810/1811 н.р. запроваджувався курс давньої літератури, а 1812/1813 н.р. — російська палеографія. Викладання російської літератури у 1816 році починалося з історико-порівняльної характеристики російської і польської мови, за чим слідувало роз'яснення різниці між ліричним віршем, оповіданням та драмою.

Крім вже зазначених мов, у Кременецькій гімназії викладалася англійська, яка була тісно пов'язана з вивченням класичної літератури Англії (Т.Робертсон, Ф.Мілтон, Р.Шерідан, В.Скотт). Італійська мова вивчалася у поєднанні з музикою. Французьку та німецьку мови багато учнів опанували вдома¹. Навчальним посібником з останньої слугувала німецько-польська граматики викладача ліцею А.Малавського. Автор використовував для ілюстрації новітню літературу напряму «Sturm und Drang» («Бурі і Натиску»), до якого належали Р.Клейст, Г.Лессінг, В.Бюргер, Д.Херберт. Вивчення французької мови було даниною моді. Але час на неї відводився обмежений з огляду на те, що в багатьох сім'ях гувернерами були французи.

---

¹ Програми вивчення французької, німецької та англійської мови. ЦДІАУ. Ф.710, оп.3. спр.145, арк.11–13.

Отже, на відміну від інших навчальних закладів того часу, в Кременецькому ліцеї пріоритетним було вивчення мов, до чого прихильно ставилися в учнівському середовищі. У 1830 р. польську мову штудіювало 60 слухачів; латинську — 56; російську — 53; грецьку — 26.

Окрім того, велику увагу творці Кременецького навчально-виховного закладу звертали на викладання історії й географії¹. Причому, якщо у Віленському університеті ці дисципліни було занедбано, то в Кременецькому ліцеї одним з найважливіших предметів була загальна історія, для викладання якої був запрошений випускник Краківської Академії Карол Міровський. Для нього Коллонтай розробив спеціальну інструкцію «Rada dla Pana Mirowskiego jakim sposobem najpozyteczniejsz dawac mozna historie i geografie w szkolach publicznych» («Поради для пана Міровського, яким корисним способом можна викладати історію і географію в публічних школах»)². Коллонтай писав, що у викладанні основну увагу треба приділяти історії вітчизни. Потім належало розповісти про історію держав Європи. Стародавня історія повинна викладатися в кінці курсу. Ця концепція була дуже схожа на програму Едукаційної Комісії. Крім того, Коллонтай зазначав, що у викладанні історії треба уникати бездумного запам'ятовування. Учень повинен сприймати матеріал розумом, а не механічно.

Гімназійні документи свідчать, що Міровський дотримувався певного порядку викладання: спочатку — сучасна історія, а на другий рік — стародавня, що, на нашу думку, свідчить про своєрідний підхід до методики викладання даного предмету, коли учні застосовують поняття сучасних історичних реалій в контексті минулих подій. Однак він акцентував увагу учнів на політичних подіях, що заважало висвітленню інших сторін розвитку суспільства. Міровський наполягав, щоб учні досконало володіли фактологією. Тому вихованці були прекрасно обізнані з подіями минулого, але не виробляли історичного мислення. Міровський дотримувався традиційного навчання, не розуміючи новітньої концепції історії.

Його спадкоємцем в гімназії став Ю.Лелевель — видатний історик того часу. Він не без підстав вважав, що історія несе в собі багатий виховний потенціал, тому повинна бути знана кожним. Історія, на його думку, включає все, що колись відбувалося з людьми, і тому при її викладанні треба звертати увагу не лише на політичні події, суперечки династій або війни, але і на господарство, правознавство, звичаї, науку, освіту. За Лелевелем, вчитель повинен показувати учням безперервний ланцюг причин і наслідків, виділяти головне і закономірне в історичному процесі. Він твердив, що

¹ Програми з історії та географії. ЦДІАУ. Ф.710. оп.3, спр.145, арк.16, 31.

² Фрагмент документу див. у додатках.

тільки тоді можна добре пізнати історію будь-якого народу, коли знаєш і розумієш причини його народження, піднесення, ослаблення, занепаду і відродження. Концепція Лелевеля знайшла підтримку серед генерації молодих науковців і вчителів історії.

Серед них був його наступник Ю.Улдинський¹. В своїй діяльності він спирався на найновітнішу літературу, дотримувався історичної правди, турбувався про виховний бік свого викладання. За методикою Улдинського вивчення історії починалося з підручника Бредова, де висвітлювалися події у Вавілоні, Персії, Асирії, країнах Малої Азії. Далі розглядалися події у Греції і Римі, а потім — середньовічна і сучасна історія (до XVII ст.). Перший цикл був розрахований на 3 роки; другий — на 2; третій — знову на 3. Система викладання Улдинського була досить оригінальною. Спочатку учнів ознайомлювали з тезами лекцій, на заняттях же цей матеріал розглядався набагато ґрунтовніше і кращі учні доповнювали свої конспекти, а потім, користуючись текстом лекцій і своїми нотатками, опрацьовували матеріал до кінця. Їхні напрацювання використовувались іншими вихованцями, які переписували ці конспекти або вчили за ними. Крім того, учні готували так звані «загальні риси» — різновид конспекту, що містив хронологію важливих історичних подій.

Слід зазначити, що з 1825 р. єдиною дозволеною для викладання в навчальних закладах історією стала російська. У 1825/26н.р. в школах був введений новий підручник І.Кайданова, який був перекладений у Вільно польською мовою. Автор вважав росіян «главным народом мира». В цьому ж дусі велося викладання. Курс ділився на три періоди:

- 1) До часів князя Володимира.
- 2) Феодальні часи і монголо-татарська навала.
- 3) До часів правління Івана Грозного.

Характерним є те, що у Вищій Волинській гімназії історія викладалася не у поєднанні з іншими дисциплінами, а як окремий предмет. З 1823/24 н.р. історія була введена і в програми повітових шкіл.

Так само, як історію, кременчанам вдалося виділити в ранг окремого навчального предмету і географію. Завдяки Т.Чацькому, Ю.Лелевель у 1809 р. організував у Кременці викладання географії як самостійного курсу. Однак Лелевель як професійний історик більше уваги приділяв історичній географії, насамперед, давній. Свій курс Лелевель розпочинав із вступу, де йшлося про еволюцію поглядів на пізнання про Землю від Гомера до Геро-

---

¹ Улдинський Юзеф (1792–1863) — закінчив Віленський університет зі ступенем магістра права, викладав в Подільській гімназії, з 1818 р. працював у Кременці.

дота. В перші два роки викладання географії учням давався короткий опис Європи. У 1810 р., крім загальних відомостей, вивчали географію Росії, Швеції, Данії. У другому класі окремо виділялися матеріали про Королівство Польське. У третьому учнів знайомили з державами Азії та Африки, а в четвертому — Америки. Далі програма ускладнювалася. Вводився I розділ «Географії» Я.Снядецького з даними про Землю як головну планету та про способи визначення часу. У 1819 році викладання географії істотно змінилося, чому сприяло видання у Кременці навчального посібника Улдинського «Давня географія з погляду сьогодення», що складалася з таких розділів:

- загальні відомості про світ, континенти, географічний опис Європи (ріки, озера, гори, міста та містечка);
- відомості про Азію, Африку, Америку, Океанію;
- фізична географія Землі (клімат, пори року, стан води в річках, народи та їх звичаї); особлива увага приділялась красзнавству, торгівлі, релігії.

Курс предметів складався так, що вивчення географії і історії давало учням уяву про навколишній світ та закономірності суспільного розвитку, що сприяло зацікавленості у оволодінні суспільно-природничими дисциплінами. У 1830 р. на кафедрі сучасної історії і географії навчалося 79 учнів: російської історії — 33.

Слід особливо наголосити, що творцями Кременецької гімназії було запроваджено вивчення курсу права¹. Російські школи нічого подібного не мали. Вивчення права велося за підручником Я.Стройновського (1785 р.). Навчання праву в гімназії було організоване за зразком малого університетського відділення. До гімназійних циклів входили розділи: тогочасна статистика, польсько–литовське право, римське, російське право. На I курсі (1–е двохріччя) займалися природним правом, політичним і міжнародним. Викладання починалося із вступу, в якому пояснювалася правова термінологія. Потім надавалися відомості про:

1. Обов'язки людини перед собою.
2. Обов'язки перед Богом.
3. Обов'язки людини як члена суспільства.

Міжнародне право було поділено на II розділи: 1) війни та укладення мирних угод; 2) міжнародні зв'язки та угоди, послы та їх роль у міжнародному співробітництві. В свою чергу, державне право включало III частини:

- особисте право громадянина;
- торгівельне право;
- судовиробництво.

---

¹ Програма по праву. ЦДІАУ. Ф.710, оп.3, спр.145, арк.24.

На II курсі (2–ге двохріччя) додавалася політична економія¹. За традицією вона викладалася за двома різними системами: доктора Я.Сея² і А.Сміта³. Існувало два підручника А.Сміта і Я.Стройновського. Курс поділявся на 4 частини:

1. Виробництво та розподіл товарів народного вжитку.
2. Гроші.
3. Вартість товару.
4. Прибуткова організація виробництва.

У 1830 р. на кафедрі державного права навчалося 19 слухачів, на кафедрі політичної економії — 9.

Якщо гуманітарні науки займали велику частину програми і це нікого не дивувало, то, посилаючись на абстрактність, багато візитаторів ставили під сумнів доцільність викладання в гімназіях математики, геометрії, фізики, хімії та багатьох інших точних наук. Проте у Волинській гімназії наявними були майже всі ці предмети⁴. У початкових класах викладалася арифметика за підручником Ю.Чеха. I і II клас вивчав основи арифметики. У III класі надавалися відомості про квадратні порівняння, пропорції, властивості простих геометричних фігур. Учні IV класу знайомилися з основами алгебри і тригонометрії.

Курс математики в старших класах складався з 3 частин: практичної геометрії, теоретичної геометрії та геометрії площини. На першому курсі (1–ше двохріччя) вивчалися геометрія та тригонометрія, а на другому курсі — алгебра і логіка. У документах гімназії за 1809–1816 рр. зазначається, що учні I курсу першого року навчалися за тією самою системою, що існувала з 1805 року, учні другого року вивчали геометрію ліній і кривих. Крім того, вони слухали курс логіки, який включав в себе практичну і методичну логіку. При цьому використовувався підручник «Елементарна логіка», котра була написана для гімназій російської держави і видана у Харкові під опікою Людвіка Генриха Якоба⁵.

На II курсі (2–ге дворіччя) викладалася фізика, на яку відводилося 10 годин на тиждень: 4 рази по 2 години і 2 рази по 1 годині. На заняттях да-

---

¹ Програма викладання політичної економії. ЦДІАУ. Ф.710, оп.3, спр.145, арк.23.

² Сей Ян (1767-1832) - французький економіст.

³ Сміт Адам (1723-1790) - автор наукової теорії політичної економії.

⁴ Програма викладання політичної економії. ЦДІАУ. Ф.710, оп.3, спр.145, арк.14, 18–20, 26.

⁵ Якоб Людвік Генрих (1759-1827) - професор філософії і політичної економії в Харкові.

валися відомості про властивості фізичних тіл, силу тяжіння, кристалізацію, тепло, воду, повітря. Досліджувався принцип роботи барометра, вчили вимірювати висоту, силу вітру. Давалися відомості про рух та його різновиди. Ознайомлювали з теорією рівноваги, розподілу сил, падіння тіл. До фізики приєднувалася фізична географія, що викладалася на I курсі. На II курсі програма ускладнювалася поясненням природи електричного струму, магнетизму, гальваніки. На високому рівні проводилися заняття з хімії, що відбувалися в добре обладнаній лабораторії. Ботаніку і зоологію викладав відомий вчений Вілібальд Бессер¹, а потім його учень Антоній Анджеевський.

ФОТО ГРОБНИЦІ ВІЛІБАЛЬДА БЕССЕРА

Ще більшої ваги набули точні науки після затвердження Міністерством освіти 27 липня 1807 р. проекту створення при гімназії школи механіків, землемірів і геометрів², керівником якої став Ф.Залівський, нагороджений золотою медаллю від короля Станіслава Августа за роботу «Опис машин». Т.Чацький вважав його найславнішим механіком того часу.

Викладання предметів у школі відрізнялося від загального курсу гімназії. До програми входили арифметика і геометрія Евкліда (I курс); практична механіка (II курс). У 1812 р. усіх слухачів було поділено на три відділення. Одних знайомили з геометрією, інших з теорією механіки, яка поділялася на статику, динаміку, гідростатику, гідродинаміку, загальну теорію машин. У 1816 р. навчальний процес включав вже дві частини: теоретичну і практичну. Перша складалася з арифметики та теоретичної геометрії. Практична геометрія (креслення) відносилася до другої частини.

Що стосується практичної механіки, то вона мала свою специфіку викладання в залежності від мети курсу. Перший курс передбачав ознайомлення з інструментами та деталями машин, виготовлення моделей машин і

---

¹ Бессер Вілібальд Юзеф Готтліб (1784–1842) — видатний ботанік–флорист першої половини XIX ст. Закінчив Краківський університет. З 1809 р. викладав в Кременецькій гімназії зоологію, ботаніку і був директором ботанічного саду. Багато зробив для дослідження флори і фауни Волині, Поділля і Галичини. З 1824 р. викладач Київського університету.

² Указ № 22.527 від 27 липня 1807 р. «Об учреждении при Волынской гимназии школы Землемеров» (див. у додатках). Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. –С-Пб.–1864.–С.425–427.

механізмів, другий — виготовлення діючих моделей машин за допомогою схем.

Учні школи геометрів займалися топографічним кресленням та вивченням особливостей географічних карт. На першому році навчання вони малювали географічні карти різних провінцій, копіювали карту Волинської губернії, що складалася з 6 аркушів, яку потім вчилися зменшувати в масштабі. На другому курсі учні виготовляли економічні карти регіону, склали плани місцевості. У 1819 р. додатково був введений курс практичної геометрії стосовно топографії.

У 1830 р. на кафедрі топографічного малюнку навчалось 22 слухачі; практичної геометрії — 11; технології — 25; механіки — 10; фізики — 44; хімії — 18; зоології — 6. Отже очевидно, що вищезазначені точні науки міцно увійшли до навчально-виховного процесу Кременецького ліцею.

З виключною увагою в освітніх закладах Росії ставилися до викладання релігії. «Належить установити так, аби кожний шанував загальноприйняті норми, не забував релігійні обряди, тому що це може викликати небажання батьків посилати дітей до школи» — ця настанова Г. Коллонтая префектові А. Ярковському¹ є реакцією на ставлення шкільної адміністрації до викладання релігії. Релігія в більшості тогочасних навчальних закладів була даниною звичаю. Дві третини шкіл проводили молебні, мали своїх капеланів, які займалися з учнями поза шкільним розкладом. Викладання релігії спиралося на тлумачення перекладеного з французької та ще й дуже старого, часів єзуїтів, підручника Р. Белларміна (1542–1621). Тільки у 1821 р. шкільна влада приходить до висновку, що релігійних занять в закладах освіти дуже мало, а у 1823 р. приймається рішення, що кожний навчальний заклад повинен включити до програми православну релігію. Професори Клангевич, Полінський, Лобойко, Краслікув із запалом склали інструкцію для нового предмету, пристосовуючи його для католиків. Їх проект був готовий 10 липня 1823 р.. Міністр освіти затвердив його 10 грудня. Відтоді кожний клас повинен був мати щотижня 2 лекційні години православної релігії, які читалися російською мовою. Треба зазначити, що в Кременці Закон Божий як навчальний предмет викладався у святкові дні для учнів римсько-католицької віри та окремо для учнів православного віросповідання, що свідчить про прагнення організаторів гімназії закріпити світський характер свого навчального закладу.

Завершуючи огляд навчальних дисциплін Кременецької гімназії (ліцею), слід згадати про так звані надобов'язкові (5–10 годин на тиждень)

---

¹ Ярковський Антоній (1760–1828) — професор права, префект гімназії (ліцею), викладач права і моральних наук.

предмети—мінералогію (36 слухачів), бібліографію та сучасну граматику (5 слухачів), архітектуру та військове будівництво (21 слухач). Крім цього, у вільний від занять час учні могли займатися додатково музикою, верховою їздою, гімнастикою, фехтуванням, плаванням, танцями. В гімназії існували курси малярства і каліграфії, теоретико-практичної агрономії, гігієни.

Лекції з малювання і музики були індивідуальними і платними. Програма з малювання була дуже різноманітною — від каліграфії в нижчих класах до архітектури — у вищих. Для викладання Т.Чацький запросив вихованців Віденської Академії Грасса і Лампа. Але задавав художній тон в гімназії, запрошений зі Львова у 1806 р., вчитель малювання Юзеф Пітсхман (1758–1834). Своім талантом він завоював любов та повагу учнів. Вже у 1807 р. на його курсі навчалося 152 слухачі.

Художні студії проводилися 3 рази на тиждень по 1 годині. Вів їх Фелікс Сапальський. Поступово вони стали називатися школою малюнків. Учні сягали в малюванні до такого рівня майстерності, що багато з них потім працювали вчителями в школах округу. Найбільшого визнання як маляр здобув Ян Ксаверій Канєвський, котрий став видатним літографом XIX ст.

У проспекті лекцій за 1821/22 н.р. знаходимо дані про те, що по три години на тиждень проводилися заняття з основ архітектури, які охоплювали загальні проблеми будівництва, засади геометрії та її застосування в архітектурі. Тут же обговорювалися елементи будівництва громадських та приватних будівель, а також складання будівничого кошторису.

Також зазначається, що в гімназії проводилися заняття з музики, співів, танцю. Завдяки внескам обивателів вдалося закупити музичні інструменти і створити учнівський оркестр, яким керував колишній диригент імператорського театру Я.Лензі. Грі на скрипці навчали В.Вайер і Я.Ролле; співам — Ю.Ваняушек. Бали і карнавали, які проводилися в Кременці, вимагали від учнів вміння танцювати, тому балетмейстер Варшавського театру Ф.Шланцовський проводив платні курси танцю.

Протягом навчального року проводилися 16 балів та карнавалів під наглядом дирекції і батьків. На бал мав право прийти тільки той учень, який за тиждень не отримав жодної догани. До того ж, в них брали участь лише заможні учні, котрі могли заплатити за вступну карту 35 злотих. Учні були в мундирах, при шпагах. На свята запрошувалися мешканці міста.

До гімназії запрошувалися з концертами видатні артисти, зокрема у 1818 р. віолончеліст М.Ловчинський та контрабасист А.Далл'Осс. Висту-

пали у Кременці відома співачка Каталані¹ та видатний скрипаль Карол Ліпінський². Карнавали часто закінчувалися фейерверками на горі Королеви Бони, котрі організував А.Анджеєвський з учнями.

Найбільше учням подобався великий пікнік, що відбувався в кінці кожного року як вияв вдячності молоді сім'ям, котрі гостинно приймали їх у себе. Також приваблювали учнів походи у травні місяці. Вихованці збиралися в групи та мандрували в гори разом з викладачами та батьками, проводили там цілий день до вечора. Цікавим є той факт, що під час таких походів учні виявляли особливу любов і повагу до викладачів, підхоплюючи їх на руки, підкидаючи догори з криками: «Віват, Ярківський», «Віват, Улдинський...» тощо.

Не залишалося поза увагою і фізичне виховання ліцеїстів. Вихованці займалися легкою атлетикою (біг), фехтуванням, плаванням. Особливу увагу Чацький приділяв організації змагань серед учнів ліцею, вважаючи, що без нагород заняття спортом не мають сенсу.

Фехтування завжди вважалося за національних спорт поляків. Як предмет викладання воно було запозичено засновниками ліцею з шкіл КЕН. Заняття проводив француз С.Роуссел.

Плавання як предмет викладання було вперше введено в Кременецькому ліцеї. На початку, коли ще не було викладача, з числа учнів вибиралися ті, що вже вміли плавати, і під їх опіку віддавалися інші. Тільки у 1808 році у штат викладачів був введений вчитель плавання (Ю.Доткович), що навчав плаванню в річці Случ у спеціально обладнаному місці. З 9 березня 1808 року в ліцеї були введені заняття з верхової їзди, які до 1820 року проводив Карол Аудіберт. Потім його змінив Станіслав Ольшанський.

Кременецька гімназія (ліцей), як кожний навчальний заклад, що прагнув здобути престиж і визнання в людності, великого значення надавала всебічному розвитку вихованців, хоча, слід зазначити, це було, в основному, привілеєм аристократів та заможних верств населення.

Отже, система організації навчання і виховання Волинської гімназії (ліцею) була досить цілісна і мала в своєму здобутку прогресивні ідеї європейського рівня в галузі педагогіки. Серед них такі як:

— виключне і поглиблене вивчення мов на початковому етапі навчання (4 роки);

— парне викладання предметів за принципом спорідненості (польська і латинська мови) та асоціативності (італійська мова і музика);

---

¹ Каталані (Валадаргье Анжеліна Кароліна) (1780-1849) - відома італійська оперна співачка.

² Ліпінський Карол (1790-1861) - композитор, скрипаль-віртуоз.

- введення до курсу навчання окремими предметами історії, географії, права і політичної економії;
- наявність ряду надобов'язкових предметів, що розвивали здібності учнів (прообразів сучасних факультативних занять): мінералогія, бібліографія, архітектура, військове будівництво;
- додаткові курси верхової їзди, малювання, фехтування, плавання та ін. у вільний від занять час;
- різноманітна краєзнавча діяльність вихованців гімназії (ліцею) під керівництвом викладачів;
- світський характер викладання.

2.3. Роль навчально-матеріальної бази у науково-методичному забезпеченні навчально-виховного процесу Кременецького ліцею

Запорукою успішної діяльності будь-якого навчального закладу є створення відповідної матеріальної бази. Педагогічна наука в зміст цього поняття включає будівлі (шкільний будинок, допоміжні споруди), садибу, земельну ділянку, реманент, навчальне обладнання, технічні засоби навчання, бюджетні кошти та правильне, раціональне використання всіх матеріальних цінностей¹. Для більш повного аналізу діяльності Волинської гімназії (ліцею) доцільно розглянути її матеріальне забезпечення та навчально-матеріальну базу.

Важливий засіб поліпшення діяльності гімназії Т.Чацький вбачав у поєднанні зусиль місцевого населення з діяльністю уряду. Першим результатом цієї взаємодії було удосконалення матеріальної бази шкіл, гімназій приватними внесками (фундушами). Загалом, гімназії утримувалися на кошти «Приказов общественного призрения», яких завжди не вистачало. Уряд розраховував на меценатство і приватну благодійність. Тому Чацький особисто звертався до місцевих губернаторів, предводителів дворянства з рекомендаційними листами від міністра освіти та Чарториського і збирав кошти на устрій гімназій в Кременці. Крім того, він вклав в цю справу 2/3 свого власного капіталу. Загальна сума пожертвувань до часу затвердження Статуту становила 415.455 злотих 19 грошей (62.318 руб. 33.5 коп.сріб.). Одразу після створення гімназії був виданий царський указ, який закріплював за закладом Кременецьке Староство, яке давало спочатку 3.035 руб.сріб. річного прибутку, а згодом — 7.036–7.345 руб. сріб². Крім того,

¹ Педагогіка. /За ред.М.Д.Ярмаченка. —К.: «Вища школа». —1986. —С.526.

² Указ № 22.318 від 13 жовтня 1806 р. «Об отдаче староства Кременецкого Волынской гимназии» (див. у додатках). Сборник постановлений по Министерству нар.просвещения. —С—Пб.—1864.Т.І.—С.408.

гімназія отримувала щорічну підтримку від влади у розмірі 5.700 руб.сріб. Через два роки їй було віддано у користування лісові угіддя¹ та будинок колишнього базиліанського монастиря².

Визначну роль у фінансуванні навчальних закладів округу загалом та гімназії зокрема відіграло відновлення діяльності Судової Едукаційної Комісії³.

Після входження Польщі до складу Росії справи цієї комісії були не впорядковані. Скориставшись цим, Чацький запропонував, щоб для управління поезуїтськими капіталами в Росії були організовані дві комісії. Одна – для Київської, Волинської і Подільської, а друга — для п'яти білоруських та литовських губерній⁴. Першу очолював сам Т.Чацький, котрий звернувся з проханням до царського уряду затвердити членами комісії Філіпа Олізара, Вацлава Борейка, Михаїла Собанського, Олександра Ходкевича. Крім того, дорадчий голос мали Філіп Пляттер, Фелікс Чацький, Ромуалд Стецький.

Комісія навела лад у справах і едукаційний капітал за короткий час складав вже 27350.000 злотих (352.500 руб.сріб.), з яких для волинських шкіл виділялася 62.200 руб.сріб.; для київської гімназії — 414.666 руб.асиг.; на повітові школи — 4.930 руб.сріб.; до того ж, спеціально для Кременця — одноразові пільгові вклади — 25.000 руб.сріб. Слід відзначити, що значні надходження до каси гімназії поступали від графа Олізара (140.000 злотих)⁵ та графині Пляттер (15.000 зл.)⁶. Докладніше з діяльністю комісії можна ознайомитися, аналізуючи списки рахунків, які неоднора-

---

¹ Указ від 13 липня 1807 р. «Об отдаче Волынской гимназии, находящихся в старостве Кременецком, лесных угодий». Сборник постановлений по Мин.нар.просвещения.—С—Пб.—1864. Т.І.—С.424.

² Указ від 13 липня 1807 р. «О помещении Волынской гимназии в Базилианском монастыре в Кременце». - Там же.—С.423.

³ Судова Едукаційна комісія — виникла у 1775 р. в Польщі. Завдянням її було розподіляти маєтки та капітали єзуїтів для розвитку освіти.

⁴ Указ № 22.725 від 21 грудня 1807 р. «О распоряжении фондами, принадлежащими Виленскому университету и училищам его округа».

⁵ Указ від 6 березня 1809 р. «Об утверждении акта завещания Графа Олизара на заведения больницы при Волынской гимназии».Сборник постановлений по Мин. нар. просвещения. — С—Пб.—1864. Т.І. —С.487.

⁶ Указ від 8 січня 1810 р. «О пожертвовании Графини Платер в пользу госпиталя и хирургического отделения при Волынской гимназии». Там же.—С.529.

зово виходили друком завдяки старанням особистого секретаря Чацького Юзефа Кручковського. З 1813 р. Кручковський став бухгалтером комісії¹.

Така фінансова підтримка стала передумовою створення у Волинській гімназії розвиненої навчальної бази. Гордістю закладу була бібліотека, фонд якої становив 24.379 назв у 34.378 томах і був оцінений в 56.820 руб.сріб. Бібліотека була зібрана завдяки пожертвуванням та придбанню книг адміністрацією і мала в своєму складі ряд окремих зібрань.

Перше з них складала бібліотека короля Станіслава Августа Понятовського, яка бере свій початок з 1764 р. Протягом 34 років свого існування, аж до смерті короля у 1798 р., вона вважалася в Польщі другою за значенням (після бібліотеки братів Анджея і Юзефа Залуських)². Вже у той час її зібрання нараховувало численні примірники книжок, рукописів, карт, планів. Тут були відомі видання французьких енциклопедій, словників, а також серійні видання наукових товариств і академій, ілюстровані путівники та альбоми. Чільне місце займала правова література, зібрання документів сейму щодо діяльності польської держави.

Першим королівським бібліотекарем був Юзеф Дихамель, француз за походженням, секретар Станіслава Августа, котрий опікував бібліотеку до 1766 року, коли з Швейцарії прибув Марк Реверділ, який прийняв на себе обов'язки головного бібліотекаря і виконував їх 24 роки до своєї смерті у 1790 р. Реверділ був автором першого каталогу бібліотеки (3.542 книжки та 7.432 томи), який упорядковував 17 років і закінчив у 1783 р. Після смерті М.Реверділа функції бібліотекаря з 1790 р. почав виконувати Ян Альберт-ранді і залишався на цьому посту до моменту продажу бібліотеки у 1805 році. Він створив новий каталог, що з'явився друком у 1793–1796 рр. і відрізнявся від попереднього дуже практичним способом подання списку книжок. Альберт-ранді згрупував їх у 10 відділів: 1) *Miscellanea*³; 2) теологія; 3) право; 4) медицина і історія; 5) грецька та римська література; 6) література інших країн світу; 7) географія; 8) історія світу; 9) цивільна історія; 10) польська бібліотека. Відповідно каталог складався з 10 томів. Після смерті короля спадкоємцем бібліотеки став Юзеф Понятовський, котрий за допомогою Станіслава Костки Потоцького у 1803 р. підписав попередню уго-

¹ ЖАОДА. Ф 71, оп.1, спр.2; Ф.71, оп.3, спр.98 (див. у додатках).

² Книгозібрання братів Залуських було найбагатшим у XVIII ст., воно налічувало у 1794 р. 400.000 друкованих книг та 20.000 рукописів. У 1795 р. зібрання було вивезено до Санкт-Петербурга і стало основою Імператорської публічної бібліотеки. Зібрання книжок було частково повернено Польщі у 1921 р., а інше загинуло під час II-ої Світової війни.

³ *Miscellanea* (лат.) — твори змішаного змісту.

ду з Тадеушем Чацьким і в травні 1805 р. останній став власником (за 252.000 злот. або 14.000 дукатів) книжок, частини рукописів, нумізматичного зібрання, математично–астрономічних приладів, історичного кабінету та каталогу Альбертранді. Саме ці зібрання стали основою кременецької бібліотеки та багатьох кабінетів гімназії.

Після закриття ліцею королівська бібліотека фондувала університетську бібліотеку у Києві. За Радянської влади фундаментальну бібліотеку Київського університету, згідно з постановою Колегії НКО УРСР від 2 серпня 1927 р., було переведено до Всенародної бібліотеки при УАН, яка тепер носить назву Національної бібліотеки ім.В.І.Вернадського НАН України. У 20–х роках між радянським та польським урядом велися переговори стосовно передачі Польщі книгозібрань ліцею, але радянська сторона відмовилась повернути книги. Під час Великої Вітчизняної війни бібліотека була перевезена до Уфи, а після повернення до Києва містилася до 1992 р. у філії Національної бібліотеки на Подолі¹. Сьогодні вона знаходиться у фондах Національної бібліотеки НАН України по вулиці Володимирській, 62.

ФОТО БІБЛІОТЕКИ ВЕРНАДСЬКОГО

Серед стародруків цієї бібліотеки заслуговує на особливу увагу друкований на пергаменті ілюмінований примірник «Historia a de animabibus» Арістотеля (Венеція, 1476 р.) та унікальний посібник з мнемотехніки «Ars memorativa» (з друкарні Йогана Белера в Агзбурзі в 1479р.).

Не менш цінним поповненням бібліотеки Кременецької гімназії (ліцею) слід вважати зібрання книг відомого польського історика і мецената князя Юзефа Олександра Яблоновського (1712–1777), подароване ліцею його дочкою княгинею Теофілою Сапегою. Сформоване в середині XVIII ст. у Лейпцигу учасниками тамтешнього наукового товариства *Societas Jablonoviana*, зібрання Яблоновського, близько 4.000 томів, складається майже з одних раритетів². Щоб уявити його цінність, достатньо сказати, що до цієї колекції належить збірник з 75 римських видань XV ст., друге видання «Філобіблону» Річарда де Бері (1483 р.). Зібрання Яблоновського, до

¹ Колесник Є.О. Кременецька книжкова колекція.// Укр.істор.журнал. – 1970.–№ 6.–С.111.

² Раритет (лат.рідкість) — цінна рідкісна книга.

якого увійшла відома бібліотека Зальтера, було описано бібліотекарем — німецьким вченим Віцлебенем. Він склав каталог, виданий у Лейпцигу (1755 р.) в чотирьох томах під назвою «Catalogus Bibliothecae Jablonovianae».

Особливу увагу привертає зібрання інкунабул¹ та рукописів. Серед них така історико-культурна цінність, як перша друкowana книга гуманітарного характеру і водночас перша книга з друкowanими грецькими літерами — перше видання «De officiis et Paradoxa» Цицерона, що вийшло в Майні з друкарні Фуста і Шефера (1465 р.), відома Біблія Івана Федорова 1580 р. надрукowana у м.Острозі на Волині, Статут Великого князівства Литовського (1588 р.), морська рукописна карта Середземного і Чорного морів XVI ст., Північний різблений календар, вивезений вченим, письменником—мандрівником Яном Потоцьким у 1805 р. з Китаю.

Відомі також приватні надходження. Зібрання Мікошевських (788 томів) становили книги з історії, географії, фізики, хімії, природознавства, медицини, мовознавства, художня література французькою, польською, латинською, італійською і німецькою мовами. Крім того, від графа Франтішика Мошинського (2.603 т.) надійшла географічна та художня література західноєвропейськими мовами. Директор подільських училищ У.Ф.Шейдт подарував 912 томів з природознавства і хімії, а доктор Я.Лернет презентував книги з медицини. Т.Чацький особисто зібрав 24 томи шкільних підручників з часів КЕН, а також передплату 64 періодичних видань. Окрім того, безіменні пожертвування склали 1.327 томів. До того ж, гімназія мала свої кошти, які вона використовувала на поповнення фондів бібліотеки. Так, у 1812 р. такі витрати становили 340 руб.сріб. Фонд бібліотеки у цей час складав 869 томів. Т.Чацький намагався залучити до цієї справи і учнів. Для купівлі книжок організувалася добровільна складчина. Зрозуміло, що багато коштів це не принесло, але акція мала велике виховне значення.

Бібліотека гімназії (ліцею) займала частину правого крила будинку, де раніше знаходився єзуїтський колегіум. Зала була поділена на дві частини: колонну, в котрій відбувалися лекції, концерти, дискусії, та бібліотечну, де знаходився читальний зал². Користуватися бібліотекою могли всі бажаючі,

---

¹ Інкунабула — книга, котра була надрукowana на початку епохи книгодруку, а тому схожа за оформленням на рукописну.

² У 1938 р. з приводу 125-ї річниці з дня смерті засновника ліцею в бібліотеці було вмуровано таблицю з написом, котра була раніше розміщена на урні з серцем Т.Чацького.

працювала вона цілий рік, включаючи час канікул¹. Багато зробив для становлення бібліотеки як наукової книгозбірні П.Ярковський², котрий займався книгознавством і бібліографією практично і теоретично. Він склав свою систему книгознавства, опрацював бібліотечні каталоги, розробив теоретичні основи бібліотекознавства. П.Ярковський читав курс лекцій, знайомив гимназистів з книжковим фондом бібліотеки, розміщенням книг, їх обліком, правилами користування фондами бібліотеки. Він вважав за доцільне мати такі відділи каталогізації: систематичний, алфавітний, предметний. Бібліотекар не залишив своєї справи і після закриття ліцею і продовжував працювати у Київському університеті. На час смерті Ярковського бібліотека нараховувала 80 тис. томів. Певною мірою Кременецька бібліотека і зараз зберегла свою самостійність як фонд Кременецького ліцею Національної бібліотеки НАН України ім. В.І.Вернадського у Києві, що саме собою є унікальним явищем в історії бібліотечної справи. Збереглися навіть шафи, інші меблі, перевезені з Кременця на початку 30-х років минулого століття. Вся Кременецька бібліотека каталогізована і доступна для користування. Книги описані й відображені у друкованому п'ятитомному каталозі книг університету св.Володимира³. Кременецька бібліотека — унікальна скарбниця приватних книжкових колекцій, своєрідна історична пам'ятка, цінність якої полягає у тому, що за складом і змістом своїх фондів вона належить до рідкісних зібрань, що містять матеріали для наукових досліджень з історії, економіки, політичного і культурного життя України XV-XIX ст. Вона є також джерелом відомостей про стан бібліотечної справи на Україні у той період.

Предметом особливої гордості ліцею став ботанічний сад, що був започаткований у 1806 р. За розпорядженням Чацького садівник-ірландець Діонісій Міклер розбив перший сад, побудував три оранжереї і кам'яні парники. У 1809 р. професор Віллібальд Бессер, який працював у гімназії вчителем ботаніки та зоології, бажаючи перетворити сад у наукову лабораторію, поступово змінив його вигляд. З 1814 по 1823 рр. він побудував нову оранжерею для молодих рослин і приміщення для садівника. Незважаючи на всі перешкоди (мала територія, брак води та ін.), Кременецький сад скоро здобув слави не тільки в Росії, а й за кордоном. У свій найкращий період цей сад постачав насіння і паростки рослин до 25 іноземних садів, таких як

¹ Правила користування бібліотекою Волинського ліцею див. у додатках.

² Ярковський Павло (1781–1845) — бібліотекар Кременецького ліцею, бібліограф, викладач. З 1834 р. — бібліотекар Київського університету.

³ Каталог книг библиотеки Императорского университета св.Владимира. В 5 тт. —К.—1854–1858.

паризький (садівник Тоїн), віденський (Шхот), краківський (Полачек) та багатьох інших. У 1810 р. сад мав вже 2.406, а в 1823 — 9.000 видів рідкісних рослин. Згодом Бессер згадував, що кількість видів рослин у ньому доходила до 12.000. До колекції входили такі нехарактерні для Волині види, як ясен білоцвітний, каштан їстівний, сосна канадська, азалія понтійська, араукарія, бук червонолистий, гінкго. У 1834 р., коли сад перейшов у власність університету, в ньому нараховувалося за одними даними 5.024 видів рослин і 3.920 насіння (всього 8.944), за іншими — 14.797 видів рослин¹. На 1842 р., час перевезення до Києва, колекція ботанічного саду нараховувала 5.629 видів рослин в 9.682 екземплярах та 5.067 сортів насіння (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Колекція рослин ботанічного саду Кременецького ліцею

Назви рослин	Видів	Екземплярів	Сортів насіння
Тепличних	381	1.413	32
Помірного клімату	582	2.172	330
Дерева і кущі	635	995	223
Грунтові	3.808	—	4.145

Утримання саду було пов'язане з фінансовими труднощами. Довгий час спеціальних штатних відрахувань не було, а тому кошти виділялися за розпорядженням директора із загальної суми. Лише з 1818 р. було призначено 1.500 руб. на утримання саду.

Крім бібліотеки та ботанічного саду, Кременецький навчальний заклад мав у своєму розпорядженні обладнані кабінети. Фізичний кабінет, котрим завідував вчитель фізики І.Абламович², нараховував 259 приладів вартістю 6.037 руб.сріб. 56 коп³. Більшість приладів була закуплено за кордоном, але були там і дари С.Замойського, М.Чацького, Л.Кропінського.

Унікальною була колекція мінералогічного кабінету, що поповнювався подарунками і приватними пожертвами. Її основу склали зібрання короля Станіслава Августа (7.703 мінералів), дарунок Г.Коллонтая — зібрання лабрадоритів (6.000 предметів), що було придбане ним у 1792 р. у Дрездені. Водночас відомі внески і Петербурзької Академії наук — 319 предметів, князя Понятовського — 236; Мошинського — 341, серед них були зразки

¹ Шульгин В. История университета св.Владимира.—С—Пб, 1860.—С.217.

² Абламович Ігнатій (1787–1848) — з 1824 р. — вчитель фізики Кременецького ліцею; з 1834 р. — професор Київського університету.

³ ЦДІАУ. Ф.710, оп.2, спр.58, арк.14.

діамантів, кришталю та рідкісних порід; графа Валицького — 263 екземплярів шліфованого каменю та багато інших. До 1817 р. надбання кабінету не були систематизовані. Вчитель гімназії Стефан Зенович¹ упорядкував колекцію і доповнив її зібранням мінералів, знайдених у 1828 р. під час географічної експедиції по Волинській і Подільській губерніях. У 1831 р. колекція складалася з 15.538 предметів, у тому числі:

- Кам'яних штувів		7.369
- Солей	92	
- Горючих тіл		190
- Металів		4.799
- Гірських порід	737	
- Мінералів		790
- Скляних моделей діамантів		13
- Кристалів		37
- Дерев'яних моделей кристалів за системою Вернера		468
- Мінералів Київської, Волинської і Подільської губерній		1.000
- Рідкісних порід		27

У цьому ж кабінеті зберігалася і невелика кількість (291 предмет) хірургічних інструментів.

Гімназія мала свою хімічну лабораторію, яка нараховувала 540 препаратів і матеріалів та 660 штук різноманітного посуду, котрий, на жаль, майже весь був пошкоджений під час перевезення до Києва².

Обладнання зоологічного кабінету теж поповнювалося за допомогою пожертвувань, що було предметом турботи професора Бессера і ад'юнкта Анджеєвського. Особливо ретельно складалось етимологічне зібрання. В кабінеті нараховувалося 2.347 опудал різних видів тварин в 7.757 екземплярах (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Зібрання зоологічного кабінету Кременецького ліцею

	Видів	Екземплярів
Ссавців	44	94

¹ Зенович Стефан (1779–1856) — кандидат філософських наук, член Варшавського Товариства Приятелів Науки. З 1814 р. викладач хімії і мінералогії в Кременецькій гімназії, з 1834 р. — професор хімії Київського університету.

² ЦДІАУ. Ф.710, оп.2, спр.58, арк.14 (а).

Птахів	113	168
Земноводних	38	69
Риб	39	60
Молосків	17.938	7.095
Черв'яків	26	57
Лучистих	43	80
Зоофітів	106	134

Крім того, А.Анджеєвський створив гербарій рослин Волині і Поділля чисельністю 1.500 видів.

У гімназії була створена також астрономічна обсерваторія, яка складалася переважно з інструментів колекції Станіслава Августа, а також з придбаних у 1803 р. Чацьким в Парижі, через посередництво П.Малишевського, телескопів, астрономічного годинника та ін.

Після відкриття у 1807 р. в Кременці школи механіків був створений кабінет моделей і машин, який складався з 334 предметів і 1.665 креслень вартістю 1.700 руб.сріб. До 1840 р. ним керував професор архітектури Мехович¹.

Крім згаданих кабінетів, у ліцеї існував ще й малярський, що був підпорядкований Ю.Пітсхману. За свідченням Чацького, він мав картини відомих майстрів пензля, котрі могли б прикрасити кращі галереї світу. У 1806 році Юзеф Джевецький подарував гімназії 172 гравюри, серед яких були роботи Рафаеля, Рубенса та інших відомих митців. Т.Чацький в тому ж році придбав колекцію портретів Станіслава Костки Потоцького, писаних маслом. Рапорт візитатора від 1818 р. реєструє роботи Леонардо да Вінчі, 35 портретів старих майстрів та гравюр з дару Яблоновського, 15 портретів і малюнків, виконаних маслом, придбаних у Петербурзі, серед яких були роботи О.О.Орловського². В зібранні були також картини польського маляра Франтішека Смуглевича. Загалом колекція нараховувала 450 малюнків та гравюр відомих художників.

Велику цінність становила нумізматична колекція³. Основу її складало знамените в Європі зібрання монет і медалей Станіслава Августа, приведе-

¹ ЦДІАУ. Ф.710, оп.2, спр.58, арк.14.

² Орловський Олександр Осипович (1777–1832) — польський та російський художник, представник романтизму. Одним з перших звернувся до мистецтва літографії.

³ Нумізматика — а) наука, що вивчає історію грошей і грошового обігу; б) колекціонування старих монет і медалей.

не в систему вже згадуваним Альбертранді. Згодом кременецька колекція була поповнена зібранням медалей польських королів, яке було подароване гімназії невідомим галицьким поміщиком. У 1828 році нумізматичний кабінет був переведений до м.Вільно, де до нього увійшла місцева колекція, і каталог Альбертранді був удосконалений А.Богаткевичем. Нумізматична колекція у часи її перебування у Кременці нараховувала 17.929 екземплярів, а саме:

1. Давні монети — 8.652;
2. Монети епохи середньовіччя (bracteata) — 1.445;
3. Новітні — 7.831.

Крім того, до колекції входило 577 гірських відбитків давніх тварин і рослин, томпаковий перстень¹, невелике стародавнє знаряддя праці. Подальша доля колекції — одна з малознаних сторінок наукового і культурного життя України XIX ст., і, безперечно, заслуговує на увагу. Після закриття Віленського університету, нумізматична колекція у 1838 р. опиняється в Києві і дістає статус Мінц-кабінету Київського університету св.Володимира. Першим завідувачем музею став колезький асесор П.О.Ярковський. До 1840 р. він склав нові каталоги на 22.722 одиниці збірки (11 томів). У написанні київських каталогів Ярковському добре прислужився латиномовний «Нумізматичний каталог Римської республіки», який належав Мінц-кабінету Кременецького ліцею (що підтверджує паперова наклейка на корінці). Ця рукописна копія (обсягом 232 ст.) з відомого друкованого видання Я.Б.Альбертранді, зберігається в історико-культурному заповіднику м.Острога². За період від 1835 по 1845 колекція збагатилася приблизно на 2.000 одиниць. У 1842 р. Мінц-кабінет переводять до щойно спорудженої будівлі університету, де розгортається перша у Києві нумізматична експозиція, що нараховувала майже 4.000 монет і медалей. Мінц-кабінет становив частину Музею красних мистецтв і старожитностей і щочетверга був доступний відвідувачам. З 1845 до 1852 кабінетом завідував О.Я.Красовський. Упродовж 1852–1865 рр. кабінетом завідував професор російської історії Я.Я.Волошинський. «Золотою добою» Мінц-кабінету можна назвати період від 1872 до 1806 р., коли його хранителем був професор Володимир Боніфатійович Антонович — відомий історик, археолог, етнограф, археограф, геральдист, декан історико-філологічного факультету університету.

Восени 1915 р., у розпалі першої світової війни, університетську колекцію відправили до Саратова. До Києва колекція повернулася у 1916 р. У 1921–1923 рр. її хранителем був професор П.П.Смирнов. Долею універси-

¹ Томпак — сплав міді і цинку.

² Документальне підтвердження див. у додатках.

тетської колекції почала опікуватися Всеукраїнська Академія наук, за рішенням правління якої наприкінці 1924 р. Мінц-кабінет був розміщений у Мистецькому музеї при ВУАН.

У 1931 р. колекція була направлена у Києво-Печерський заповідник. У 1936 вона переходить у розпорядження Центрального історичного музею. Після війни у 1964 р. на території Лаври відкривається Музей історичних коштовностей, куди й передається 77.000 експонатів нумізматичної збірки. За 25 років збірка зросла до 100.000 монет і медалей. Це найбільша нумізматична колекція в Україні. У 1985 р. відділ нумізматики позбавлено його експозиційних приміщень. Отже, сьогодні побачити колекцію нумізматичних рідкостей, до яких належать монети і медалі з колекції Кременецького ліцею, пересічному громадянину неможливо.

У 1811 р. Т.Чацький почав здійснення ще одного свого наміру — створення друкарні. Для цього він запросив до Кременця Натана Глуцксберга, котрий втілював у життя задум візитатора і поставив на чолі друкарні свого сина Леона. Спочатку вона знаходилася у будинку Ожаровського, а потім була перенесена до будівлі колишнього базилянського костьолу. Друкарня була обладнана найсучаснішою на той час технікою. Вся друкована продукція виходила двома мовами. Більшістю це були наукові праці, зокрема, каталог рослин Кременецького саду (експонується в Кременецькому краєзнавчому музеї), котрий був розісланий по всій Європі; підручники для учнів, наукові розробки викладачів, доповіді та виступи на публічних зібраннях тощо. Все це надходило до продажу в книжковий магазин гімназії¹. За роботу друкарні відповідав А.Осинський. Після закриття ліцею припинила своє існування і друкарня². Крім вже перерахованих кабінетів, зібрань, колекцій, Кременецька гімназія (ліцей) мала свою кам'яну механічну кузню, манеж для їзди верхи, аптекарський город та ін.

Неможливо переоцінити значення матеріальної бази для організації навчально-виховного процесу в Кременецькому ліцеї. Завдяки постійній і цілеспрямованій діяльності адміністрації закладу, створенню та поповненню власної бібліотеки, навчальних лабораторій, обсерваторії, друкарні, стала можливою організація навчально-виховного процесу на високому науково-методичному рівні саме у Кременецькому ліцеї.

Використовуючи компоненти матеріальної бази, викладачі спрямовували свою діяльність на формування у вихованців умінь та навичок практичного застосування знань.

---

¹ ЦДІАУ, Ф.170, оп.2, спр.1030а; Ф.2162, оп.1, спр.762, арк.1-19.

² Сборник постановлений по Министерству нар.просвещения.—С-Пб.—1864.—С.529.

Не кожний сучасний навчальний заклад має в своєму розпорядженні такий комплекс засобів навчання, яким по праву пишався Кременецький ліцей.

Отже, можна сказати, що розвинена матеріальна база Кременецького ліцею стала ще одним засобом навчання і виховання учнів та проявом відносної матеріальної незалежності від владних структур та Віленського університету.

РОЗДІЛ 3. НАУКОВО–МЕТОДИЧНА СПАДЩИНА КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Становище Кременецького ліцею після 1813 року як наслідок освітньої політики царського уряду

Протягом свого існування Волинському ліцею довелося кілька разів переживати скрутні моменти. Через два роки після відкриття цього навчального закладу (1807 р.) Т.Чацький одержав розпорядження генерал-губернатора Голенишева-Кутузова негайно виїхати до Харкова, звідки під вартою візитатор був відправлений до Санкт-Петербурга. Дана акція мала політичний підтекст. 2 січня 1807 р. французька армія Наполеона увійшла до Варшави, де була прихильно зустрінута польською інтелігенцією. Російський уряд занепокоївся впливом цієї події на поляків, що проживали на території Росії. До владних структур почали надходити численні скарги, доноси із звинуваченням Т.Чацького в антидержавних діях.

У Санкт-Петербурзі справу візитатора розглянула комісія у складі: міністра внутрішніх справ Віктора Кочубея, міністра юстиції Петра Лопухіна, таємного радника Миколи Новосильцева. Т.Чацький був цілковито виправданий комісією та особисто імператором, котрий запропонував йому місце в сенаті, посаду в міністерстві освіти та орден св.Анни. Чацький відмовився від нагород та пропозицій і повернувся до Кременця.

Проте невдовзі, а саме у 1810 р., на адресу тодішнього міністра освіти графа А.К.Розумовського почали надходити анонімні листи про згубну діяльність візитатора. 23 вересня 1810 р. був виголошений царський указ про створення ще однієї комісії, членами якої стали граф Фредерік Мошинський, князь Карол Яблоновський, Ротулд Ристрег¹. До роботи комісії були залучені ревізори Віленського університету (Симон Малевський, Симон Жуковський), які повинні були проаналізувати методи викладання в гімназії. Висновки комісії були схвальними як стосовно Чацького, так і щодо діяльності навчального закладу. Але вже наступний навчальний рік (1811/12), котрий був пов'язаний з наступом Наполеона на кордони Росії, викликав нові неприємності для візитатора та гімназії. Річ в тім, що Чацького примушували віддати старших учнів до російського війська, але він категорично відмовився, аргументуючи свою позицію тим, що адміністрація повинна повернути учнів батькам, і жодна влада не змусить його вчини-

---

¹ Указ № 24. 074 від 27 вересня 1810 р. «Об учреждении Комиссии для рассмотрения причин упадка Кременецкой гимназии».

ти інакше. У червні дирекція гімназії прийняла рішення тимчасово припинити заняття і відновити їх 2 січня 1813 року.

Проте вони не почалися і в лютому. Принаймні, 13 лютого 1813 р. міністр освіти Розумовський офіційно повідомляв Т.Чацькому: «что касается до открытия учения в Волынской гимназии, я ожидаю от государя императора по сему предмету повеления, которое, по получении, не премину вам сообщить»¹. Однак цього розпорядження Чацький вже не дочекався. Виїхавши на зустріч з А.Чарториським, він захворів і помер (за різними версіями, 8 або 20 лютого 1813 р.) в Дубно. Т.Чацький був похований в родовому склепі в Порицьку (Володимирський уїзд), а серце – у костельці в Кременці з написом: «Де скарб твій, там і серце твоє»². На вшанування його пам'яті, волиняни добилися дозволу Олександра I виготовити золоту медаль. На одній її стороні була зображена богиня мудрості Афіна, яка будила геніїв науки, а на іншій — барельєф із зображенням Т.Чацького і написом: «Gratilives Volnynial in memoriam sempiternam»³.

ФОТО МЕДАЛІ ЧАЦЬКОГО

Після смерті Чацького візитатором був призначений молодий граф Філіп Пляттер, але фактично гімназією керував префект Антоній Яркоєвський — прихильник і охоронець традицій, закладених Т.Чацьким. На чолі гімназії стояв директор М.Шчіборський, людина млява і нерішуча. Він мав незначний вплив на справи гімназії.

На противагу йому багато зробив для розвитку Волинської гімназії місцевий патріот генерал Юзеф Джевецький – кременецький повітовий маршалек, популярний і відомий під іменем «пан шеф». Він всіляко намагався прилучити до справ навчального закладу Чарториського. У червні 1817 року маршалек передає попечителю свою доповідь «Способи, які ужив Тадеуш Чацький для залучення обивателів Волині, Поділля і України до справ

---

¹ Сборник материалов для истории просвещения в России. –Т.IV. Вип.1. – С.VII.

² У 1833 р. після закриття ліцею урна з серцем Чацького була перенесена до Порицька.

³ «Назавжди в пам'яті вдячних Волинян» (лат.).

Кременецької гімназії, та перспективи її розвитку», головну увагу в якій приділив необхідності відкриття у Кременці школи хірургів. Цей документ та особиста розмова генерала з Чарториським змусила останнього прибути до Кременця з інспекцією. Він пробув там чотири тижні. За цей час був присутній на іспитах і залишився задоволений як вчителями, так і учнями. Результатом цих відвідин стало перейменування гімназії у лицей, що було закріплено рескриптом Олександра I¹.

ФОТО ЮЗЕФА ДЖЕВЕЦЬКОГО

Треба зазначити, що це на початку виглядало не просто як зміна назви. Розпорядженням куратора ще у 1818 р. була організована спеціальна комісія, котра повинна була скласти перелік предметів викладання, розробити програми ліцеальних дисциплін. Було запропоновано одразу три варіанти програм. Перший — Віленським університетом, який прагнув закріпити за собою право керувати цим навчальним закладом. Другий — викладачами лицю під керівництвом префекта А.Ярковського, а третій — кременецькою громадою на чолі з Джевецьким. Останні два варіанти були дуже схожі між собою. Проте жоден з них так і не був затверджений, а зміни торкнулися в основному штатного складу лицю. Так, було збільшено кількість викладачів, а директора почали обирати з числа місцевих поміщиків. 1 вересня 1819 р. на цю посаду був призначений автор трагедії «Барбара Радзівіловна» — Алоїзій Фелінський, котрий був не тільки видатним драматургом, а й енергійним, працьовитим діячем. Він дуже багато зробив для відновлення слави школи Чацького.

ВЗЯТИ З ДОДАТКІВ ДО ДИСЕРТАЦІЇ:

1. ПЛАН РОЗВИТКУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ ВІЛЕНСЬКОГО ШКІЛЬНОГО ОКРУГУ
2. ПОРІВНЯЛЬНА КІЛЬКІСТЬ УЧНІВ У 1822Р.
3. КІЛЬКІСТЬ УЧНІВ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ВІЛЕНСЬКОГО ОКРУГУ У 1822Р.

---

¹ Указ від 18 січня 1819 р. «О переименовании Волынской гимназии в лицей» (див. у додатках). Сборник постановлений по министерству нар. просвещения. — С —Пб.—1864. —С.1133.

Слід зазначити, що існування «Волинських Афін» після смерті їх організатора стало більш залежним від політичних пріоритетів царського уряду. Перш за все це виявилось у зміні акцентів у ставленні Російського уряду щодо Віленського шкільного округу. Вже у 1814 р., бажаючи внести корективи до навчальних планів, міністерство освіти звернуло увагу на посередні показники у вивченні російської мови. Це пояснювалось тим, що більшість вчителів була поляками, а тому надійшли настійні рекомендації замінити їх вчителями–росіянами. У 1818 р. від кураторського відділу і Віленського університету було відокремлено Київську губернію і приєднано її до Харківського округу. Як наслідок, всі школи цієї губернії були реорганізовані на російські. На початку 20-х років XIX ст. стала відомою справа про таємні товариства Віленського університету. Тому ректор Малевський 14 травня 1821 р. розсилає до керівників всіх шкіл округу циркуляр, в якому зазначалося:

«1) Звертаю увагу професорів на те, що їм забороняється на своїх лекціях вдаватися до прикладів, які могли б привести молодь до вільнодумства.

2) Професори мов і літератур звинувачуються у використанні прикладів, що мають відношення до політики, фанатичного патріотизму, лібералізму.

3) Професори історії повинні виховувати в учнях повагу до влади...

4) Наказуємо адміністраціям шкіл, гімназій, ліцеїв слідкувати за тим, щоб учні не організовувались в гуртки та товариства.

5) Основну увагу приділяти нагляду за професорами, діяльність котрих керується місцевою владою»¹.

У 1824 р. після відокремлення від округу Вітебської й Могилівської губерній та їх приєднання до Петербурзького округу подав у відставку А.Чарториський. На його місце був призначений граф Лаваль, а незабаром цю посаду зайняв сенатор М.Новосильцев, котрий, прагнучи змінити напрям освіти в окрузі, представив царю ряд пропозицій. А саме:

— право і політичні науки (історія, географія, економіка) повинні бути вилучені з числа предметів, котрі викладаються в гімназіях, а години, які звільняються, треба віддати на поглиблене вивчення грецької, латинської та російської мов;

– змінити кількість годин на викладання поезії та риторики;

---

¹ Владимирский–Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира. –К. –1884.Т.1. –С.50.

— вибір завдань для учнів шкіл та гімназій повинна робити адміністрація університету, а не викладачі;

— заборонити «шкідливі» шкільні підручники, наприклад, «Польську граматику» О.Копчинського, а якщо примірники таких книжок будуть знайдені у навчальних закладах, то вони підлягають знищенню.

Ці вимоги куратора підтримав міністр освіти О.С.Шишков, висунувши нову програму щодо переведення всіх освітніх установ Віленського округу на російську мову навчання. 11 грудня 1824 р. в своєму зверненні до Головного Правління Шкіл він визначив, що виховання повинно бути російським, незважаючи на відмінності у віросповіданні, мові тощо. Всі науки необхідно звільнити від не притаманних і шкідливих мудрувань; кількість навчальних дисциплін зменшити.

У науковій та науково-популярній літературі, що присвячена огляду діяльності Кременецького ліцею, дискутується питання про те, чи мав цей заклад відношення до тих пропольських політичних поглядів, що панували в університеті Вільна та інших осередках освіти. В.Шульгін стверджує, що ця хвиля не обійшла стороною ліцей¹. Інший російський історик М.Ф.Владимирський-Буданов, на відміну від свого попередника, говорить про те, що університет не мав ніякого впливу на ліцей, у тому числі й політичного. Ніхто з директорів гімназії, а потім ліцею, не був причетний до політичних інтриг, а професори, від яких залежала загальна атмосфера закладу, були людьми поміркованими і лояльними. Причиною політичних негараздів, на думку монографіста, став польський характер більшості навчальних закладів краю, виключно польський склад професорів та учнів, мова викладання (польська), поверхове подання основ наук, учнівські товариства і суди.² Ця точка зору повністю збігалася з офіційною.

На думку автора, Кременецький ліцей не мав прямого відношення до політичних подій початку 20-х років XIX століття. Дотримуючись політики виживання в умовах наростаючої русифікації, зокрема в навчальних закладах, адміністрація ліцею розуміла, що будь-який прояв політичної активності буде використаний царським урядом як привід до закриття Кременецького ліцею. Тому, на наш погляд, такі демократичні організації ліцею як молодіжні товариства та учнівський суд мали суто декларативний характер і були по суті аполітичними у своїй діяльності.

З 1828 р. міністром народної освіти був князь К.Левен — колишній куратор Дерптського шкільного округу, німець за походженням і вихованням,

---

¹Шульгін В. История университета св.Владимира. —С—Пб.—1860. —С.26.

²Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира. —К.—1884.Т.І. —С.57

котрий почав проводити загальну політику русифікації шкіл Віленського округу. 19 грудня 1830 року було скасовано вивчення польської мови у школах Київської губернії, а щодо заборони навчання польській мові взагалі, то вирішено було зробити це поступово: «...чтобы, – як говориться про це в доповіді міністра, – не подать повода к разным неприятным толкам и сравнениям»¹. Отже, можна стверджувати, що русифікація навчальних закладів Південно–Західного регіону почалася не після повстання 1830–1831 рр., а набагато раніше. Листопадове повстання та його наслідки стали лише приводом для остаточного утвердження російського панування на теренах Правобережної України.

Тому не можна залишити поза увагою події у Царстві Польським, які вплинули не тільки на політику Росії по відношенню до польської автономії, а й на стан освіти означених територій. 1826–1830 рр. ввійшли в історію Польщі як останній період підготовки збройного повстання. Саме в цей час значно посилюється шовіністична політика самодержавства по відношенню до Польщі. Були обмежені права Варшавського сейму, зведений на нівець пункт 16 Конституції, де йшлося про свободу друку, ліквідувалися інші демократичні свободи². Микола I готувався покінути з автономією Королівства Польського. Це загостило національні почуття не тільки польських народних мас, але і багатой польської шляхти, яка була невдоволена наслідками Віденського контракту³ та тиранією князя Костянтина Павловича у війську.

ФОТО ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ КОНСТАНТИНА

Ще у 1828 р. у варшавській школі підхорунжих виникло таємне військово-товариство під керівництвом поручика Петра Висоцького, що займалося виключно підготовкою політичного повстання.

---

¹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. II. – № 146. – С. 368–370.

² Конституционная Хартия 1815 г. и др. акты бывшего Царства Польского 1814–1881 гг. – С–Пб. 1907. – С. 43.

³ Віденський контракт — підписаний монархами Європи у 1815 р. після розгрому Наполеона, одним з пунктів якого був IV поділ Польщі.

29 листопада 1830 р. у центрі Варшави пролунали заклики: «Do broni» («До зброї»)¹. В цей же час група цивільних повинна була оточити Бельведер² і захопити князя Костянтина (він врятувався втечею).

ФОТО БЕЛЬВЕДЕРА І ПЕТРА ВИСОЦЬКОГО

Городяни заволоділи арсеналом зброї, і 30-го вранці була утворена Адміністраційна Рада Королівства (Чарториський, Немцевич, Лелевель), яка взяла на себе владні повноваження. Треба зазначити, що повстанці не збиралися воювати з Росією. 2 грудня вони вислали делегацію до кн.Костянтина, яка досягла угоди, що він стане посередником у переговорах з царем. На фоні політичного розбрату 5 грудня генерал Юзеф Хлопіцький оголосив себе диктатором. Він надіслав до Петербурга дипломатичну місію на чолі з Любецьким. У відповідь Микола I наказав повстанцям скласти зброю і здатися. Але у середині грудня у Варшаві було вирішено скликати сейм, а в січні 1831 року Хлопіцький склав з себе повноваження диктатора. У Королівстві Польському проголошувалася влада народу, першим президентом якої було обрано Адама Чарториського. 25 січня депутатський сейм підписав акт детронізації імператора Миколи I як польського короля. Ця обставина значною мірою вплинула на перебіг подій і призвела до зіткнення Польщі з російською військовою машиною.

Російська армія під командуванням фельдмаршала І.Дібіча підійшла до стін Варшави, де 25 лютого відбулася битва, в якій поляки, якими керував Ю.Хлопіцький, одержали перемогу. В кінці березня — на початку квітня 1831 року польські війська чисельністю 70.000 чол. під керівництвом генерала Юзефа Дверницького розпочали військові дії на землях Волині, Поділля і України.

---

¹ Докладно висвітлено в історичній і мемуарній літературі: Див: W.Bornowski. Związek Piotra Wysockiego (1828-1830). «Studia i materialy do historii wojskowosci», T.7, cz.I. -Warszawa.-1961.; S.Goszczyński. Noc Belwederska. Cz.I.-Paryż.-1869.; T.Lerkowski. Warszawa w powstaniu listopadowym. Wyd. 2-gie. -Warszawa.-1965.; B.Sawranko. Przyczyny powstania roku 1830. -Lwów.-1900; W.Tokarz. Wojna polsko-rosyjska 1830-1831. -Warszawa.-1930; його ж, Sprzysiezenie Wysockiego...

² Бельведер — палац намісника великого князя Костянтина у Варшаві, що у 1818 р. був придбаний у нащадків короля Станіслава Августа.

СХЕМА ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ НА ВОЛИНІ, ПОДОЛІ ТА УКРАЇНІ

Проте тут вони не переросли у загальнонародне повстання. Справа у тому, що перші непевні звістки про Варшавські події на Правобережній Україні одержали приблизно в середині грудня 1830 р., а вже у березні 1831 р. піднімати повстання було пізно. Край був заповнений царськими військами, готовими придушити будь-який виступ. Щоб не дати бунтівному корпусу об'єднатися з шляхтою Волині і Поділля, царське командування направило туди генерала К.Ф.Фон Толя¹. Крім того, назустріч Ю.Дверницькому вирушив одинадцятитисячний корпус генерала Ридигера. Битва між ними відбулася під м.Боромелем на р.Стир 19 квітня 1831 р. і закінчилася перемогою російської армії. Після цього Дверницький відступив з рештками свого війська до Галичини. Так закінчився військовий рейд польського корпусу на Південно-Західні землі.

ФОТО ДВЕРНИЦЬКОГО

ФОТО РИДИГЕРА

Не здобувши суттєвої внутрішньої та міжнародної підтримки, у липні 1831 року під натиском російських військ на чолі з фельдмаршалом І.Паскевичем пала Варшава. Окремі повстанські загони ще тримались до перших днів вересня, проте їх доля була визначена. Розправа над повстанцями була жорстокою, як в самому Королівстві Польському, так і на Волині, Поділлі й Україні. Якщо на території власне Польщі, крім фізичних розправ над учасниками повстання, були скасовані всі привілеї, котрими раніше користувалася ця автономія (конституція, сейм, армія), то в Південно-Західних провінціях «правительство вознамерилось дать юношеству... воспитание прочное в духе господствующего народа и самодержавия»².

СХЕМА

---

¹ Фон Толь Карл Федорович (1777–1842) — російський генерал, начальник штабу Діючої армії під час Польського повстання 1830-31р.

² Сбитнев И.М. Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ в замен польских.—К.—1887.—С.11.

ПАРТИЗАНСЬКА ВІЙНА ПОЛЬСЬКОГО КОРПУСУ ДВЕРНИЦЬКОГО

Вже 4 квітня 1831 р. з'явився указ царя про ліквідацію шкіл при католицьких монастирях. Світські школи продовжували існувати, але з російською мовою викладання. Не існує однозначної думки стосовно впливу на Волинський ліцей вищезначених подій.

Після смерті А.Фелінського обов'язки директора деякий час виконував префект Янковський, потім на цю посаду було призначено вчителя Вінницької гімназії А.Левицького¹. У 1824-му році діяльність ліцею перевіряла окружна комісія, що залишилася задоволеною не тільки навчальною діяльністю закладу, а й політичною атмосферою у ньому. Такими ж схвальними були висновки ректора Віленського університету Пелікана, який відвідав ліцей у травні 1825 р. Отже, з боку окружної влади не було ніяких зауважень до ліцею. До 1830 р. життя ліцею було спокійним, він не давав жодної підстави для закриття.

Вирішальним стало листопадове повстання, котре виявилось «...для влади гаслом закриття закладу»². Багато з авторів досліджень діяльності ліцею вказують на те, що його ліквідація була пов'язана з участю учнів та викладачів у партизанській війні Дверницького. Так, один з перших поважних дослідників історії Волині П.М.Батюшков про участь вихованців ліцею в повстанні 1830–1831 рр. категорично заявляє, що вони «детально приготувались к восстанию и при первом удобном случае готовы были примкнуть к Дверницкому»³ і що останній хотів «достигнуть Кременца и усилить себя кременецкими лицеистами»⁴. З основними висновками Батюшкова погоджується Н.І.Теодорович⁵, котрий пише про те, що кременецькі вихованці очікували на Дверницького для того, щоб вступити до лав його війська. Він наводить ще й факт виготовлення в ліцейній кузні зброї для повстанців.

---

¹ Левицький Анджей (1775-1830) - директор Кременецького ліцею з 1822 по 1830 рік.

² Olizar G. Pamiętniki. – Lwów. – 1892. – S.118.

³ Батюшков П.М. Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края.–С–Пб.–1888.–С.275.

⁴ Батюшков П.М. Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края.–С–Пб.–1888.–С.276.

⁵ Теодорович Н.И. Город Кременец Волынской губернии. Церковно-исторический очерк.–Почаев.–1890.–70с.

Проте існує й інша точка зору. Сучасник тих подій Густав Олізар наголошує на тому, що «ні учні, ні професори не могли брати і не брали участі в тім політичнім русі, бо генерал Дверницький минув Кременець, а під час його переходу через австрійський кордон учні були розпущені по домівках»¹. Такої ж думки дотримується автор монографії про історію Київського університету В.Шульгін². На причини, за якими ліцеїсти та викладачі не могли брати участі в повстанні, вперше вказує Г.Олізар³, а додаткові аргументи подає український науковець М.Василенко⁴. Спираючись на факти і документи, він вслід за Олізаром стверджує, що учні і професори ліцею не могли підтримувати повстанців. У 1830 році на Волині був неврожай, панували голод і холера⁵. Багато вихованців і викладачів захворіли на цю страшну хворобу. В результаті у березні 1831 року навчання було припинено, а ліцей закрито. Один з жандармських чиновників повідомляє О.Бенкендорфу 23 січня 1831 р.: «В особенности обращаю внимание на Кременецкий лицей и на сам город. По прибытии моем в Кременец познакомился с директором лицея и склонил его отсрочить, по случаю холеры, возвращение из уездов отпущенных домой учащихся. Тем самым удалось уменьшить их число в городе до 300...»⁶ На початку лютого 1831 р. в Кременці виникло таємне товариство, правда без санкції та підтримки керівництва ліцею, на чолі з К.Зайончковським. У ньому нараховувалося біля півсотні молодих людей, не тільки учнів ліцею, а й обивателів⁷. Коли Дверницький почав просуватися по території Волині, члени молодіжної організації прийняли рішення йти на об'єднання з повстанцями. Це були К.Зайончковський, О.Козерадський, Ю.Буковський, У.Бушинський та інші. Все це робилося без відома керівництва та згоди педагогічного колективу ліцею.

Отже, ліцей залишився осторонь від повстання і його лояльність щодо російського уряду не була порушена. На це вказують вже відомі нам історики В.Шульгін і В.М.Владимирський-Буданов. На їх думку, уряд просто скористався нагодою для того, щоб ліквідувати останній навчальний за-

¹ Теодорович Н.И. История города Кременца Волынской губернии.—Седлец.—1904.—70с.

² Шульгін В. История университета св.Владимира.—С—Пб.—1860.—С.29.

³ Olizar G. Pamiętniki. — Lwów. — 1892. — S.119.

⁴ Василенко М. Кременецький ліцей і університет св.Володимира. Історико-юридична розвідка.—К.: УАН.—1823.—С.49.

⁵ Відомості про епідемію холери у м.Кременець (1831 р.). ЦДІАУ. Ф.442, оп.788, спр.464, арк.5.

⁶ АРФ.Ф.109. І експед., спр.6,1830 р., спр.386, арк.А, арк.8.

⁷ РДВІА.Ф.1, оп.1, спр.12031, ч.14, арк.481—482.

клад, створений поляками у дусі КЕН, під кураторством Віленського університету та опікою Т.Чацького.

21 серпня 1831 року з'явився указ про закриття польських шкіл на території Волині, Поділля і України. Було ліквідовано в Україні —18, Поділля — 77, Волині — 137 шкіл. Тобто, одночасно було припинено діяльність 232 навчальних закладів, більшість з яких з'явилася з ініціативи візитатора Тадеуша Чацького. Натомість повинні були виникнути російські школи та гімназії, що підтверджує указ № 8.722 від 27 серпня 1832 р. В ньому, зокрема, говорилося: «г.Киев. Господину Волынскому Гражданскому Губернатору. Г.Попечитель Харьковского университета от 20 августа уведомил меня, что по наставлению Высочайшего повеления об училищах Волынской, Подольской и Киевской губерний имеет быть приписана им к открытию первоначально 4-х гимназий двух Губерний, одной в Житомире, другой в Каменец-Подольском и двух гимназий в Луцке и в Виннице... Генерал-губернатор, Генерал-Адъютант Леванов»¹.

За короткий час по тому було відкрито чотири повітових школи (3 — на Київщині; 1 — на Волині); народних — 14 (по 2 на Волині і Київщині; 10 — на Україні). Разом 18 навчальних закладів, для яких, проте, не вистачало вчителів. Остання крапка в процесі знищення польської освіти була поставлена указом царя від 27 січня 1833 року: «Из училищ губерний: Киевской, Черниговской, Волынской и Подольской повелеваю составить новый учебный округ под наименованием Киевского»². Першим куратором його став С.Ф.Фон-Брадке.

Ліцей в цей час опинився в дуже непевному становищі. 1 травня 1832 р. перестав існувати Віленський університет в зв'язку з реорганізацією у Медико-хірургічну Академію, а матеріальна база інших відділів університету повинна була стати основою ліцею в м.Орші (Могилівської губернії). Тобто, було практично знищено цілий учбовий округ. Постало питання про Волинський ліцей, його фондуші, зібрання, бібліотеку. Рішення перенести ліцей до Києва було прийнято ще 12 квітня 1832 р. Збереглися відомості про те, що мешканці Кременця зверталися з проханням до уряду залишити ліцей у місті: «№ 3307. 18 августа 1832 года. Господину Гражданскому Губернатору. Покорнеше прошу Вашего Превосходительства переказать через кого следует объявить от имени жителей Кременца дворян, мещан, христиан, евреев Ивану Бендзижковскому сотоварищами, что на всеподданническое

---

¹ ЖАОДА.Ф.70, оп.1, спр.23, арк.17.

² ЖАОДА.Ф.70, оп.1, спр.23, арк.91.

прошение их об оставление Волынского лицея по прежнему в Кременце Высочайшего соизволения не последовало. Статс-секретарь Лонгинов»¹.

В Києві вже давно назріла потреба у відкритті навчального закладу, і генерал-губернатор Леванов запропонував Миколі I проект устрою юридичного інституту св.Володимира, котрий був затверджений 9 травня 1833 року. Але в цьому ж році Леванов та попечитель округу Фон-Брадке вирішили просити про відкриття замість ліцею та інституту в Києві одного цільного університету. 21 травня 1833 року була створена комісія для упорядкування справ ліцею. Терміном переводу було визначено 25 липня 1833 р. Для приміщень, де планувалося розмістити лицей, була обрана садиба Київської гімназії в урочищі Клов. Крім того, з цією метою у 1833 році казна придбала маєток графа Рум'янцева. В листопаді 1833 р. доля ліцею остаточно вирішилась.

У цьому ж році у доповіді міністра освіти Уварова імператору говорилося: «переведеный из Кременца в Киев Волынский лицей распространен усилеи в способах к высшему образованию юношества и в новом своем составе назван Университетом св.Владимира». Указ сенату вийшов 8 листопада 1833 р.: «Признали мы за благо, по переводе Волынского лицея из Кременца в Киев, преобразовать оный в высшее учебное заведение»². 25 грудня був затверджений Статут, 15 липня 1834 року відбулося урочисте відкриття, 28 серпня 1834 р. почалося читання лекцій. Спочатку було вирішено призначити на посади професорів кафедр тільки росіян, але міністерство освіти не спромоглося знайти таку кількість кандидатів, а тому майже всі викладачі були колишніми вчителями Волинського ліцею. Крім того, в перші роки існування закладу 62,5 процентів слухачів були поляками, до яких приєдналися студенти з Литви та Мінської, Могилівської та Вітебської губерній. Цікавими були тодішні відносини між представниками національностей. Характеризуючи їх, Т.Г.Шевченко писав: «Билися ми, коли було за що, а тепер їх (поляків —К.С.), як і нас, одна рука тримає за горло». Тобто представники гноблених націй об'єднувались задля спільного противу влади. Царат не досяг своєї мети створити «русский» університет для підготовки покірних підданих імперії. До речі, з цього приводу досить чітко висловився Микола I під час відвідин Київського університету у 1838 р. Звертаючись до студентів, він сказав: «Вы учитесь хорошо, но этого недостаточно: одна наука не приведет к хорошим результатам, мне нужны ве-

---

¹ ЖАОДА.Ф.70, оп.1, спр.23, арк.11.

² Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св.Владимира.—К.—1884.—С.65.

рные сыны престола, мне нужна беспредельная преданность, бессознательная покорность и беспрекословное повиновение»¹.

Отже, лицей, котрий з такими труднощами створив Тадеуш Чацький, припинив своє існування, надавши матеріальну та навчальну базу для нового закладу — Університету св.Володимира (тепер Національний університет ім.Т.Г.Шевченка): «Университет св.Владимира есть несомненно Кременецкий лицей, перенесенный в Киев», — писав Володимирський-Буданов². У боротьбі за повну русифікацію навчальних закладів, яку розпочав царський уряд у 1818 р., польські діячі освіти і культури потерпіли поразку. Підтвердилось передбачення Т.Чацького, що Київ, якщо в ньому відкриється російський навчальний заклад, знищить не тільки Кременець, а й Вільно.

Можна зробити висновок, що політика царського уряду по відношенню до всіх інших національностей, що проживали на території Російської імперії, завжди була послідовно гнобительською. Короткі періоди розквіту національної самосвідомості, розвитку національної освіти, культури, науки змінювалися жорстокими гоніннями.

Яскравою ілюстрацією цієї тези стала діяльність Кременецького ліцею як осередку польської національної культури. Саме цей навчальний заклад відчув на собі всю непослідовність російської політики. Можна стверджувати, що протягом всієї історії існування Російської імперії царський уряд створював умови для виявлення національної еліти інших народів з метою використання її інтелектуального потенціалу, або, у разі непокори, повного її знищення. Про це свідчить не тільки доля поляків, а й українців.

3.2. Відновлення діяльності Кременецького ліцею у ХХ столітті

Після появи у 1918 році нової незалежної держави II Речі Посполитої для вирішення проблем шкільництва при сеймі 20 лютого 1919 року була створена Комісія у справах освіти, яку очолив Казимір Бартел. Комісією до сейму було представлено 16 декретів, 11 з яких стосувались організації освіти на сході держави.

У 1919 році, на час переходу частини України до складу Польщі на її теренах діяло 59 шкіл: 27 польських, 19 російських, 6 єврейських, 3 українські, 2 литовські та 1 білоруська. Для управління новими землями

---

¹ К 50-летнему юбилею Университета св.Владимира.—К.—1884. —С.18—19.

² Владимирский-Буданов М.Ф.. История Императорского Университета св.Владимира. —К.—1884.—С.65.

Ю.Пілсудський¹ створив польський орган управління, який мав назву Цивільної Адміністрації Східних земель, з генеральним комісаром на чолі. Справою освіти в адміністрації керував відомий польський педагог Луціан Зажецький, відділом середніх шкіл - видатний вчений Володимир Галецький. Цивільна Адміністрація припинила своє існування 18 березня 1921 року після підписання у Ризі між Польщею та Радянською Росією мирного договору, за яким майже половина території губерній Південно-Західного краю увійшла до складу Речі Посполитої.

Тут були організовані три шкільних округи під керівництвом кураторів, які призначалися Міністерством освіти Польщі: новогрудський, поліський, волинський. До складу останнього входило і кременецьке староство, а тому цілком логічним стало відновлення діяльності місцевого навчального закладу.

ФОТО МІСТА КРЕМЕНЦЯ У 20-30РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Першим кроком у цьому напрямку став Указ Юзефа Пілсудського від 27 травня 1920 року. Новоствореному ліцею поверталися всі маєтки та землі, що належали йому раніше: 3.191.69 гектарів орної землі, 794.84 га луків, 2.000.79 га невикористаної землі та 35.414.81 га лісів. До володінь ліцею додавалося три лісопильних заводи (Львів, Сурож, Смига) та меблева фабрика. Крім вже перерахованого прибуткового майна, до складу ліцею увійшли:

1. Загальноосвітня гімназія і ліцей ім.Т.Чацького.
2. Педагогічне училище ім. Ю.Словацького з підготовчою школою.
3. Лісо- і сільськогосподарський ліцей.
4. Кооперативна гімназія.
5. Середня семикласна торгівельна школа.
6. Школа садівництва і городництва (Ледухів) з відділом у Білій Криниці.
7. Математично-природничка школа.
8. Школа теслярів і механіків (Вишневець).
9. Нижча школа стародавнього промислу при меблевій фабриці (Смига).
10. Народні університети (Михайлівці, Ружин).
11. Дитячі садки (Біла Криниця і Смига).
12. Інтернати (Кременець - чоловічий і жіночий; Біла Криниця - чоловічий; Михайлівці та Ружин).

---

¹ Юзеф Пілсудський (1867–1935) — польський політичний і державний діяч, з квітня 1920 р. — перший маршал Польщі, в 1926 — президент.

13. Науковий Волинський інститут.

14. Вакаційні осередки (музичне, малярське, дискусійне).

15. Музей Кременецької землі ім. В.Бессера (Кременець).

Отже, ліцей являв собою цілий освітній комплекс. Загальноосвітня гімназія та ліцей ім. Т.Чацького (директор Карол Кохлер) у 1930 році налічувала у шести класах 166 учнів (103 хлопця та 63 дівчини)¹.

Гордістю Кременецького освітнього комплексу було педагогічне училище ім. Ю.Словацького під керівництвом Ф.Хілгера. У 1929/1930 н.р. в ньому навчалося 196 слухачів. 60% студентів склали дівчата. Національний склад учнів був різноманітним: 57% - поляки; 32% - українці та росіяни; 11% - євреї. Впродовж наступних двох років зменшилася кількість учнів, які вважали польську мову рідною з 67,5% до 57%. Натомість збільшилася кількість молоді української національності - з 23% до 32% та єврейської - з 8% до 12%². До педагогічного училища приймалися слухачі після закінчення восьмирічного курсу гімназії. Діяло два відділи: гуманітарний та природничий.

Експериментально-методичною базою педагогічного училища була математично-природнична школа (директор Станіслав Белда). Діяльність вчителів та вихователів цієї школи була спрямована на пошуки і впровадження у практику нових методів навчання і виховання. Три класи школи (V-VII) мали інноваційний характер, програми навчання були розраховані на обдарованих дітей. Вчилися у них учні з шкіл всього Кременецького повіту. Велика увага приділялася процесу виховання. Традиційними стали щотижневі «суботки». В них були задіяні учні III-VII класів, а тематика пов'язувалася з життям школи, міста і краю. До програми «суботок» входили: хоровий спів, гра на різних інструментах, декламація віршів та уривків прозаїчних творів. «Суботки» відбувалися у театральній залі, що вміщувала 400 осіб.

Ще одним відомим навчальним закладом у системі Кременецького освітнього комплексу був лісо- та сільськогосподарський ліцей у Білій Криничі під керівництвом Люціана Белецького. Його діяльність мала на меті підготовку фахівців лісового та сільського господарства для потреб краю. У 1929/30 н.р. в ліцеї навчалося 174 учня, 56% з яких були мешканцями Волині та східних районів.

Керівники відродженого Кременецького ліцею намагалися поєднувати традиції, що були започатковані в часи діяльності Тадеуша Чацького, а та-

---

¹ Грошинський К. Мій Кременець//Історично-освітній огляд.–1990.–№3/4.–С.347.

² Грошинський К. Мій Кременець//Історико-освітній огляд. –1990.–№3/4.–С.345.

кож впроваджували в життя новації. Так майже в усіх навчальних закладах освітнього комплексу навчання проводилося за системою Дальтон-плану.

Особливу увагу в ліцеї приділяли естетичному вихованню, для чого до навчального плану включалися регулярні заняття з музики. Силами професорів варшавської, краківської і катовицької консерваторій та за безпосереднім керівництвом Броніслава Рутковського - професора Варшавської консерваторії, у 1928 році було створено Музичний вакаційний осередок, в якому мали змогу підняти свій культурний рівень вчителі всієї Польщі. Курс навчання тривав 3 роки і включав 2 роки домашньої роботи та п'ятишеститижневі курси в Кременці. Про популярність цього осередка свідчить той факт, що вже на другий рік його існування кількість слухачів наблизилася до 200. Під час курсів два рази на тиждень у місті відбувалися концерти як для слухачів, так і для місцевих жителів. У цих концертах брав участь Волинський симфонічний оркестр, створений Єжи Гахе - вчителем музики та співу ліцею. До складу оркестру входили професори Ю.Турчинський, В.Коханський, Г.Бацевічова, І.Дебіцька та ліцеїсти. Цей аматорський колектив став одним з чинників популяризації музичної культури серед мешканців краю. Другим відомим мистецьким колективом у місті був Волинський театр під керівництвом відомого режисера Іво Галла, що виник у 1930 році.

Крім того, Кременецький ліцей мав свій шкільний театр, організований акторкою, вчителем-методистом історії культури Ізою Куніцькою. Перша постановка п'єси Станіслава Виспянського «Листопадова ніч» була здійснена у 1930 році і присвячена століттю польського повстання 1830-1831 рр. Декорації були виконані учнями ліцею під керівництвом вчителя малювання Владіслава Галімського. Відомо, що у 1931 році в цьому театрі були поставлені п'єса «Марія» Антонія Малчевського (випускник ліцею), трагедія «Рада грецьких послів» Яна Кохановського з нагоди 400-річчя з дня народження цього відомого польського драматурга.

Місцем проведення театральних видовищ, концертів, зібрань та урочистостей у Кременецькому ліцеї була велика Колонна зала, побудована ще в часи існування давнього ліцею, за архітектурою схожа до бібліотечного залу Королівського Замку у Варшаві. Саме тут у кінці грудня відбувалися щорічні зібрання викладачів та працівників ліцею, урочисті збори з нагоди закінчення навчального року, театральні вистави, концерти. У грудні 1931 року була організована Комісія дискусійних вечорів, на засідання якої приїздили науковці з Варшави, Кракова, Вільна.

Об'єктом постійної уваги викладачів ліцею було підвищення культури мови. Для цього до програм введені заняття з дикції та поглибленого ви-

вчення літературних творів. Крім того, в ліцеї, як вже зазначалося вище, навчалось багато дітей української національності, для яких читався курс української мови (викладач Борис Веселовський).

Не менш важливе значення для керівництва ліцею мало фізичне виховання молодого покоління. У навчальному плані йому відводилося 4 години на тиждень. Хлопці та дівчата займалися окремо один від одного за різними програмами. Чільне місце у цьому плані відводилось військовій підготовці. Для учнів також організовувались обов'язкові весняні та осінні екскурсії по Волині, що проходили під гаслом: «Через пізнання краю – до любові до нього».

Не залишалася поза увагою організація побуту учнів ліцею. У інтернатах діти знаходилися під опікою висококваліфікованих педагогів-вихователів. Директором інтернатів на початку 20-х років була вчителька фізики Ядвіга Фалковська. На цій посаді її змінив викладач географії, керівник методичного об'єднання вчителів географії, а пізніше директор Музею Кременецької землі ім. В.Бессера – Франтішек Менчек. Послаблені та хворі учні мали можливість відпочити і пройти курс лікування у ліцейському санаторії у михайлівських лісах.

Адміністрація відновленого ліцею турбувалася про відродження його надбань. Новостворена бібліотека під керівництвом Мечислава Забружного стала осередком наукової роботи на Волині. Її напрацювання з початку 1932 року вилилися у видання часопису «Життя Кременецького ліцею», редактором якого став вчитель польської мови та літератури Казимір Грошинський.

ФРАГМЕНТ БІБЛІОТЕЧНОЇ ЗАЛИ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ

Крім того, з 1933 року в ліцеї друкувався учнівський місячник «Наш небокрай», що виходив регулярно (10 номерів за рік), а у 1937 році випускники ліцею почали видавати свій місячник «Дорога праці».

Керівництво закладу вирішило не реставрувати ботанічний сад, а використати площі для тенісних кортів. Ідея природничої лабораторії була реалізована при створенні у Ледухові зразкового саду фруктових дерев.

У 1930 р. в Кременці з'явилося фотографічне товариство та фотоательє, організоване учнями ліцею. Протягом двох років товариство влаштувало кілька фотографічних виставок у Варшаві, Познані, Кременці. Остання була постійнодіючою, а її експонати змінювалися кожних три тижні. Фотографії, виконані учнями, увійшли до альбому видів Кременця та книгу

«Кременець». В 30-ті роки 30–60 відсотків всіх фотографічних робіт, котрі посилалися з Польщі на міжнародні виставки, належали кременчанам.

До справи керівництва ліцеєм залучалися відомі освітні та громадські діячі. Першим візитатором став Марек Пекарський. У 1927 р. його змінив Юліуш Понятовський. Останнім візитатором з 1934 р. був Стефан Чарноцький, котрий перед тим займав посаду кременецького старости. Результатом суспільно-культурної роботи Чарноцького стало створення під егідою ліцею Інституту наукових досліджень Волині. У червні 1938 р. видатні науковці краю вирішили об'єднати свої зусилля для колективних наукових досліджень, а візитатор забезпечував матеріальне сприяння здійсненню цього проекту.

Відновлений ліцей проіснував до початку II Світової війни, тобто 19 років. У 1939 році за сумнозвісним пактом Молотова-Ріббентропа відбувся ще один поділ Польщі, за яким історичні українські та білоруські землі відійшли до Радянського Союзу, решта території — до Німеччини. З утвердженням на Волині комуністичної влади починається радянська система освіти.

Вже у грудні 1939 року були ліквідовані всі навчальні заклади Кременецького освітнього комплексу. Функціонувала лише 10-ти річна школа з польською мовою викладання, програми навчання у ній були подібні до програм тодішніх радянських шкіл. Протягом зими 1939-1940 р. заарештовано майже половину викладачів Кременецького ліцею. Серед них: візитатор Юліуш Чарноцький, вчителька педагогіки та географії Х.Паліводзянка, викладачі фізичного виховання Й.Копчинський та Я.Таргонський і багато інших, доля яких невідома. Ті, кого не торкнулися арешти, були депортовані до Сибіру та Казахстану. Трагічна доля спіткала не тільки викладачів та службовців Кременецького ліцею, а й бібліотечний фонд, що в той час налічував 20 тис. томів. Весною 1940 року книги були вивезені з Кременця у невідомому напрямку.

12 квітня 1940 року на базі ліцею було відкрито перший радянський вуз Тернопільської області — Кременецький учительський інститут, реорганізований у 1950 р. у педагогічний. У 1969 р. його переведено до Тернополя. У приміщеннях ліцею з цього часу працювало педагогічне училище, якому у 1989 р. присвоєно ім'я Т.Г.Шевченка, а у 1991 р. педучилище було реорганізоване в педагогічний коледж ім.Т.Г.Шевченка.
??
????????

Коледжу надана ліцензія на право здійснення освітньої діяльності за другим рівнем акредитації. Протягом 1993–1995 рр. в його складі діяли такі відділення: дошкільного виховання, трудового навчання, музичного виховання, образотворчого мистецтва, іноземної філології, фізичного виховання. Сьогодні в коледжі навчається 1.185 студентів. Навчально-виховну роботу здійснюють 200 викладачів. За 25 років свого існування училище (коледж) підготувало 8.444 фахівців. У навчальному закладі діють капела бандуристів, духовий оркестр, самодіяльний хор, які мають звання «народних», танцювальний ансамбль, академічний хор, хор духової музики, ансамбль народної музики, ансамбль скрипалів, троїсті музики, вокально-інструментальний ансамбль. Працюють фахові і предметні гуртки: художньої обробки дерева, металу, лози, гурток фотосправи, декламаторів, педагогічний гурток, історичний гурток «Козацький курінь», гурток художнього вишивання, гурток інформатики.

Розвиваючись у нових суспільно-політичних умовах початку ХХІ століття, своєю діяльністю ліцей підтвердив актуальність ідеї такої організації навчально-виховного процесу:

1. Нові історичні реалії викликали до життя створення цілого комплексу навчально-виховних закладів різного типу і рівня освіти (дитячий садок, школа, інтернат, гімназія, ліцей, училище, університет, інститут наукових досліджень).

2. Іноваційний характер навчання (диференціація, Дальтон-план та ін.) зумовлювався створенням експериментально-методичної бази як необхідної умови розвитку індивідуальних можливостей учнів.

3. Діяльність новоствореного ліцея стала практичним підтвердженням ролі навчально-матеріальної бази як засобу організації навчально-виховного процесу.

4. Здійснення творчої, наукової, краєзнавчої діяльності учнів стало виявом інтелектуального потенціалу молоді.

5. Провідний характер мала естетична направленість процесу виховання від культури мови до культури соціальних відносин.

ВИСНОВКИ

У період розбудови української незалежної держави, масове пробудження національної самосвідомості веде до глибокого осмислення завдань сучасної педагогічної науки у перспективі соціально-економічного розвитку.

Головним, на наш погляд, на даному етапі є вироблення власної державної освітньої політики, яка базувалася б на кращих вітчизняних традиціях та здобутках світового педагогічного процесу. Для створення реальних умов подальшого реформування освіти треба пройти шлях від осмислення до освоєння надбань вітчизняної та зарубіжної педагогіки.

Питання впливу західноєвропейської цивілізації та діяльності польських навчальних закладів на становлення та розвиток системи освіти в Україні на початку XIX ст. все ще потребує об'єктивного розгляду та вивчення сучасною наукою. Усталена виключно негативна оцінка їх діяльності, на наш погляд, має дещо тенденційний характер, тому нагальним за часом та доцільним за змістом видається дослідження впливу конкретних передових навчальних закладів (наприклад, Кременецький ліцей) на систему освіти в цілому.

Після проведеного дослідження діяльності Кременецького ліцею на початку XIX століття можна з певністю стверджувати, що процес відродження української національної освіти потребує особливої уваги до історичного минулого нашого народу, в тому числі до історії розвитку гімназій і ліцеїв. Створення інноваційних навчальних закладів - об'єктивна реальність сьогодення та крок вперед до реалізації ідеї гуманізації освіти та розвитку масової загальноосвітньої школи.

Безсумнівним є доцільність існування гімназій і ліцеїв як навчальних закладів, які маючи різні статuti, навчальну спрямованість повинні давати енциклопедичну освіту, сприяти підготовці інтелектуальної еліти держави.

Історичний аналіз засвідчив, що суспільно-педагогічний рух початку XIX століття на територіях, приєднаних до Російської імперії в кінці XVIII століття, був зумовлений впливом європейських реформаторських ідей на розвиток науки, культури і освіти. Основою еволюції освітніх процесів XIX століття стало існування в минулому (XI-XVIII ст.) на території України системи навчальних закладів різного спрямування: школа "книжного вчення", школа грамоти, монастирська школа, кормильство, братські школи, Києво-Могилянська Академія.

Історія вітчизняної освіти початку XIX ст. включає два головних етапи — ліберальний та реакційний, що є відмінними за напрямом діяльності

уряду Росії. Імператор Олександр I (1801–1825) не був послідовно прогресивним в своїх освітніх реформах, тому вони мали суперечливий характер, що стало причиною відступу від освітнього лібералізму у 20-х роках XIX ст. і переходом до русифікованої, дворянсько-станової системи шкільництва.

Завдяки політичним, суспільним та культурним реформам у Росії на початку XIX ст. виникли сприятливі умови для розвитку польського шкільництва. Це вдало використав Тадеуш Чацький — візитатор шкіл Віленського округу та його послідовники, створивши мережу польських шкіл у краї на чолі з Кременецьким Волинським ліцеєм.

Структурний та змістовний аспект функціонування Кременецького ліцею визначав головні принципи організації навчально-виховного процесу, що було зумовлено загально-державним напрямом розвитку освіти початку XIX століття та синтезом науково-педагогічного досвіду навчальних закладів КЕН і досягненнями європейської системи освіти.

Високий академічний рівень науково-методичної підготовки викладачів став обов'язковою умовою успішної організації навчально-виховного процесу і відповідав головному принципу діяльності ліцею, а саме: створенню інтелектуальної еліти краю, чому сприяла діяльність учнівських наукових товариств.

Випускники та викладачі Кременецького ліцею своєю діяльністю на теренах України сприяли розвитку прогресивної суспільно-громадської думки, відродженню української мови, національної самосвідомості, культури, освіти, що стало кроком до зближення і взаємозбагачення двох слов'янських народів.

Система організації навчання Волинського ліцею була досить цілісна і мала у своєму підґрунті прогресивні педагогічні ідеї європейського рівня. Незважаючи на певні запозичення з навчальних закладів КЕН, Кременецький ліцей зумів створити власну педагогічну систему.

На особливу увагу заслуговує організація виховного процесу у Волинському ліцеї шляхом створення конв'ктів (пансіонів при приватних будинках, де учні знаходилися на повному утриманні гімназії), що надавало можливість отримання освіти незаможними верствами населення; введення системи опіки, допомоги та контролю за навчанням і поведінкою учнів (дозорці, цензори); існування демократичної форми самоврядування — учнівського суду.

Неможливо переоцінити значення матеріальної бази для організації на високому науково-методичному рівні навчально-виховного процесу в Кременецькому ліцеї. Використовуючи компоненти матеріальної бази (бібліотека, навчальні лабораторії, обсерваторія, колекції, друкарня), викладачі

спрямовували свою діяльність на формування у вихованців умінь та навичок практичного застосування знань.

Не кожний сучасний навчальний заклад має у своєму розпорядженні такий комплекс засобів навчання.

Суспільно-політичні умови, що склалися в 20–30-ті роки XIX ст. в Росії та Польщі, обумовили перенесення ліцею до Києва та створення на його базі університету св.Володимира (тепер Національний університет ім. Т.Г.Шевченка), який став прямим спадкоємцем Волинського ліцею з Кременця.

Доля Кременецького ліцею, як осередку польської національної освіти на Волині стала яскравою ілюстрацією загальнодержавної шовіністичної політики царського уряду.

Дослідження діяльності давнього ліцею не вичерпують усіх аспектів цієї проблеми. Вагомим історико-педагогічним фактом є відновлення діяльності цього навчального закладу в 20–30-х роках XX століття. Розвиваючись у нових суспільно-політичних умовах своєю діяльністю Кременецький ліцей підтвердив актуальність такої організації навчально-виховного процесу.

Нові історичні реалії викликали до життя створення цілого комплексу навчально-виховних закладів різного типу і рівня освіти, інноваційний характер навчання в яких зумовлювався створенням експериментально-методичної бази як необхідної умови розвитку індивідуальних можливостей учня.

На нашу думку, необхідний подальший пошук та глибоке вивчення матеріалів щодо діяльності новітнього Кременецького ліцею.

Педагогічна реальність останніх років характеризується наявністю значного різноманіття середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Поряд із традиційною школою та її модифікаціями (школа з профільним навчанням, школа з поглибленим вивченням окремих предметів тощо) з'явилися інноваційні структури навчання-гімназії, ліцеї, коледжі, колегіуми, приватні й авторські навчальні заклади. Подібні новації є об'єктивною реальністю та практичним кроком до реалізації ідеї гуманізації освіти, що, зокрема, передбачає забезпечення умов здобуття кожним громадянином загальної середньої освіти із врахуванням пізнавальних інтересів, природних здібностей, навчальних можливостей і життєвих планів. Діяльність спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв, різних типів навчально-виховних комплексів, профільних класів повина сприяти формуванню національної, інтелектуальної еліти, використовуючи багатий досвід закладів такого типу, як Кременецький Волинський ліцей.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ОСНОВНОЇ ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Документи і матеріали державних архівів та зібрань музеїв

Центральний державний історичний архів у м.Києві (ЦДА)

- 1.1. Ф.442, оп.788. Місто Кременець.
- 1.2. Ф.710, оп.1,2,3. Кременецький Волинський ліцей.
- 1.3. Ф.2162, оп.1. Київський навчальний округ.

Житомирський архів обласної державної адміністрації у м.Житомирі (ЖАОДА)

- 1.4. Ф.70, оп.1. Канцелярія Волинського громадянського губернатора.
- 1.5. Ф.71, оп.1. Волинський ліцей.

Архів Російської Федерації у м.Москві (АРФ)

- 1.6. Ф.109, I експедиція, оп.2,5,6 (1827–1860). III отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии.

Російський державний військово-історичний архів у м.Москві (РДВІА)

- 1.7. Ф.1, оп.1 (1830–1835). Канцелярия военного министра.

Зібрання Кременецького краєзнавчого музею

- 1.8. Документи про діяльність Кременецької гімназії.

Зібрання державного історико-культурного заповідника м.Острога Рівненської області

- 1.9. Латиномовний «Нумізматичний каталог Римської республіки» (рукописна копія з каталогу Альбертранді). –232 с.

2. Матеріали Верховної Ради України. Нормативні документи з питань освіти

- 2.1. Акт проголошення незалежності України//Голос України.–1991.–27 серпня.

- 2.2. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року// Радянська освіта.–1990.–20 липня.

- 2.3. Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття».–К.: Радуга.–1994.–61 с.

- 2.4. Закон України. Про національні меншини в Україні.–К.:Голов.спеціаліз.ред.літ.мовами нац.меншин України.–1993.–14 с.

2.5. Основні напрями наукових досліджень з педагогіки і психології в Україні//Педагогіка і психологія.–1994.–№1.–С.5–33.

2.6. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради УРСР//Голос України.–1991.–27 серпня.

3. Бібліографічно-довідникова література. Збірники документів і матеріалів

3.1. Антология педагогической мысли России первой половины XIX в.–М.–1987. Т.І.–450 с.

3.2. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира 1834–1884//Под ред. Иконникова.–К.–1884.–818 с.

3.3. Большая Советская энциклопедия. В XXX тт. 3–е изд.–М.–1969–1978.

3.4. Брокгауз А.Ф., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь.–С–Пб.–1890–1900.

3.5. Военно–статистическое обозрение Российской империи. Т.Х. Ч.3. Волынская губерния.–С–Пб.–1856.–220 с.

3.6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В IV тт. –М.–«Русский язык». –1978.

3.7. Довідник з історії України. У III тт.–К.: Видавництво «Генеза».–1993–1995.

3.8. Документы, объясняющие историю Западно–Русского края и его отношение к России и Польше.–С–Пб.–1865.–350 с.

3.9. З іменем св.Володимира: Київський університет у документах. У 2-х кн.–К.: Заповіт.–1994.

3.10. Історія міст і сіл УРСР. У XXVI тт.–К.–1973.Т.III. –374 с.

3.11. Каталог книг библиотеки Императорского университета св.Владимира. В V тт.–К.–1854–1858.

3.12. Каталог інкунабул.–К.: Наукова думка.–1974.–500 с.

3.13. Материалы для истории образования в России в царствовании императора Александра I.–С–Пб.–1866.–1150 с.

3.14. Педагогическая энциклопедия. В IV тт.–М.:«Советская энциклопедия».–1964–1968.

3.15. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XXVII, XXVIII, XXIX.–С–Пб.–1859.

3.16. Россия. Министерство народного просвещения. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.І. Царствование Александра I.–С–Пб.–1864.–680 с.

- 3.17. Рубинштейн С.Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет по 1892 г.–Вильно.–1894. –250 с.
- 3.18. Українська Радянська Енциклопедія.–К.–Головна ред. УРЕ.–1985.
- 3.19. Украинский Советский Энциклопедический Словарь. В III тт.–К.: Глав. ред. УС.–1988–1989.
- 3.20. Bibliografia historii Polski//Pod red. Madurewicz-Urbanskiej N. W II t.–Warszawa.– 1965-1967.
- 3.21. Bibliografia historii Polski XIX wieku//Pod red. Ploskiego S.–Wroclaw-Warszawa.– 1958.
- 3.22. Bibliografia Polska XIX stulecia. W IV t.–Krakow.– 1959-1966.
- 3.23. Encyklopedia Powszechna. W XXVII t.–Warszawa.–1867.
- 3.24. Polskij Słownik Bibliograficzny (PSB).–Warszawa-Krakow.– 1936-1996.
- 3.25. Zinkel L. Bibliografia historii Polski. W II t.–Lwow.– 1931.

4. Періодична преса

- 4.1. Вольнские губернские ведомости//1838–1887.
- 4.2. Вольнские епархиальные ведомости//1860–1880.
- 4.3. Вестник Западной Европы//1878.
- 4.4. Київська старовина//1993–1996.
- 4.5. Начальная школа//1945–1980.
- 4.6. Освіта//1993–1996.
- 4.7. Педагогіка і психологія//1994–1995.
- 4.8. Психолого-педагогічні новини//1994–1995.
- 4.9. Радянська Україна//1990–1992.
- 4.10. Рідна школа//1992–1996.
- 4.11. Русский Архив//1875.
- 4.12. Український історичний журнал//1965–1970, 1980–1991.
- 4.13. Dziennik kijowski//1994-1997.
- 4.14. Dziennik Krajowyj//1843-1846.
- 4.15. Dziennik wilenski//1805.
- 4.16. Muzeum//1894-1896.
- 4.17. Nauka Polska//1831-1934.
- 4.18. Rocznik Wolynskij//1931-1933.

5. Монографії, наукові статті, роботи публіцистичного характеру українських та російських авторів

- 5.1. Автобиографические записки Фон-Брадке//Русский архив.–1875. – кн.І.–С.273.
- 5.2. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIX вв.).–С-Пб.–1912.–346с.
- 5.3. Аскенази Ш. Царство Польское 1815–1830 гг.–М.–1915.–16 с.
- 5.4. Баженов Л.В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України в 30–40-х роках XIX ст.// Українське слав'янознавство.– Вип.6.—Львів: Вид. Львівського ун-ту.–1972.–С.6–12.
- 5.5. Балабан М., Тромпчинский В. История Польши//Под ред. Битнера В.В.–С-Пб.:Изд-во «Вестник знания».–1909.–350 с.
- 5.6. Бандтне Г.С. История Государства Польского.–С-Пб. В II тт.–1830.
- 5.7. Барсов Н. Народные училища в Юго-Западном крае.–С-Пб.–1864.–120 с.
- 5.8. Батюшков П.Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края.–С-Пб.–1888.–288 с.
- 5.9. Берков П.Н. К истории русско-польских культурных отношений конца XVIII и начала XIX века. Александровский И.И. профессор русского языка и словесности в Кременецком лицее//Известия Академии Наук СССР.–1934.–С.10–25.
- 5.10. Беседы и частная переписка между императором Александром I и кн.Адамом Чарторьжским.–М.–1812.–335 с.
- 5.11. Бобжинский М. Очерк истории Польши.—С-Пб. - В II тт.–1888.
- 5.12. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира. В II тт.–К.–1884. Т I.–378 с.
- 5.13. Василенко М. Кременецький лицей і університет св.Володимира. Исторично-юридична розвідка.–К.:УАН.–1923.–49 с.
- 5.14. Гарбуз Б. Музей нумізматики//Київська старовина.–1993.–№ 4.–С.88–92.
- 5.15. Грабенский В. История польского народа.–С-Пб.–1910.– 365 с.
- 5.16. Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. К.–1987.–140 с.
- 5.17. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении//Под ред. Семенова П.П.–С-Пб. Т.IV Царство Польское.–1881–412 с.
- 5.18. Жмудський Р. Київський університет за 125 років.–К.–1959.–36 с.
- 5.19. Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIX века.–Одесса.–1895.Т.ІІ.–317 с.
- 5.20. История Польши. В III тт.–М.–1954.
- 5.21. История Украинской ССР. В II тт.–К.: АНУ.–1967.

- 5.22. Исторический очерк Волыни//Под ред. Крушинского Л.//Труды Волынского губернского статистического комитета.–Житомир.–1867.–С.4–147.
- 5.23. К вопросу о польской народности в России и за границей//Волынские губернские ведомости.–1870.–№ 64.–С.8–59.
- 5.24. Козулин А.В. Педагогические основы деятельности учебных заведений нового типа.–Минск.–1995.–С.33.
- 5.25. Колесник Е.О. Кременецька книжкова колекція//Український історичний журнал.–1970.–№ 6.–С.111–113.
- 5.26. Козырев А.В. Воспитание и образование в России в первой половине XIX века.–Ставрополь. –1948.Т.І.–371 с.
- 5.27. Колесник Е.А. Книжная коллекция ЦНБ АН УССР.–К.: Наукова думка.–1988.–120 с.
- 5.28. Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X–XIX ст.//Український історичний журнал.–1991.–№ 12.–С.83–96.
- 5.29. Константинов К.И., Струминський В.И. Очерки по истории начального образования в России.–М.: Учпедгиз.–1953.–272 с.
- 5.30. Конституционная Хартия 1815 г. и др. акты бывшего Царства Польского 1814–1881 гг.–С–Пб.–1907.–450 с.
- 5.31. К 50-летию юбилею университета св.Владимира. Очерки и заметки по истории университета.–К.–1884.–65 с.
- 5.32. Кравець В. Історія української школи і педагогіки. –Тернопіль.–1994.–357 с.
- 5.33. Кулжинский И.Г. Воспоминания о Волыни. Б.М.Ч.с.–1812(?).–26 с.
- 5.34. Кулжинский И.Г. История Польши. Очерк.–К.–1864.–55 с.
- 5.35. Кухажевский Я. Эпоха Паскевича - история. –Варшава –Краков. –1914. –250 с.
- 5.36. Лебедев Н. Исторический взгляд на учреждение училищ, школ, учебных заведений и учебных обществ, послуживших образованию русского народа с 1025 по 1855 гг.–С–Пб.–1875.–160 с.
- 5.37. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго–Западного края в 1840–х годах.–К.–1906.–27 с.
- 5.38. Лопухівська А.В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні.—К.–1994.–99 с.
- 5.39. Материалы для истории Волыни//Под ред. Пироговского В.–Житомир.–1879.–35 с.
- 5.40. Медынский Е. История педагогики всвязи с экономическим развитием общества. –М. –1929. –307 с.
- 5.41. Педагогіка/За ред. М.Д.Ярмаченка.–К.:Вища школа–1986.–544 с.
- 5.42. Педагогіка/За ред. А.М.Алексюка.–К.:Вища школа.–1985.–296 с.

- 5.43. Педагогика/Под ред. Г.Нойнера, Ю.К.Бабанского.– М.:Педагогика.–1984.–368 с.
- 5.44. Погодин А. История польского народа в XIX в.–М.–1915.–200 с.
- 5.45. Рафальский Л. Из поездки в Радзивилов, Почаев и Кременец//Волынские губернские ведомости.–1878.–№№ 79, 82, 85, 88.
- 5.46. Рождественский С.В. Исторический очерк деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902.–С–Пб.–1902.–280 с.
- 5.47. Рождественский С.В. Очерки по истории системы народного просвещения в России в XVIII-XIX веках. В II тт.–С–Пб.–1912.
- 5.48. Русско-польские связи в области книжного дела. М.–1980.–116 с.
- 5.49. Сбитнев И.М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских.–К.–1887.–94 с.
- 5.50. Сендульский А. Город Кременец//Волынские епархиальные ведомости.–1874.–№ 12.–С.468–475.
- 5.51. Смит Ф. История польского восстания и войны 1830–1831 гг.–С–Пб.–1864.–320 с.
- 5.52. Соловьева В.П. Школа и педагогическая мысль в России в первой половине XIX века.–Архангельск.–1958.–368 с.
- 5.53. Струминский В. Начальная школа и ее теоретики в первой половине XIX века//Начальная школа.– 1945.–№№ 2,3.
- 5.54. Сухомлинов М.И. Материалы для истории образования в России в царствовании императора Александра I.–С–Пб.–1866.–569 с.
- 5.55. Теодорович Н.И. Город Кременец Волынской губернии. Церковно-исторический очерк.–Почаев.–1890.–70 с.
- 5.56. Теодорович Н.И. История города Кременца Волынской губернии.–Седлец.–1904.–85 с.
- 5.57. Уманец Ф.М. Вырождение Польши.–С–Пб.–1872.–341 с.
- 5.58. Федорук В. Королівська бібліотека//Радянська Україна.–1990.–21 жовтня.
- 5.59. Чернихівський Г.І. Кременець. Путівник.–Львів.: Вид-во: «Камінь».–1987.–56 с.
- 5.60. Шафета П. Волинь.–К.: Т-во «Україна».–1983.–48 с.
- 5.61. Шильдер Н.К. Император Александр I. В IV тт.–С–Пб.–1904.
- 5.62. Шмитт Г. История польского народа. В III тт.–С–Пб.–1866.
- 5.63. Шульгин В. История университета св.Владимира.–С–Пб.–1860.–230 с.
- 5.64. Ярмаченко М.Д., Гончаренко С.У., Калініченко Н.П. та ін.. Розвиток народної освіти й педагогічної думки на Україні (X–поч.ХХ ст.).–К.:Рад.школа.–1991.–384 с.

6. Иноземна література

- 6.1. Andrzejowski A. Ramoty starego detinka o Wolyniu. W IV tt.–Wilno.–1861–1862.
- 6.2. Araszkiewicz F. Szkoła srednia ogolno-kszlacana w Polsce w latach 1918-1932.–Wroclaw.–1972.–250 s.
- 6.3. Arnold S., Lesniewski C., Poholska H. Polska w rozwoju dziejowym.–W II tt.–Warszawa.–1934.
- 6.4. Bartnicka K. Polskie szkolnictwo artystyczne na przelowie XVIII i XIX wieku (1764-1831).–Wroclaw–Warszaw–Kraow.: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.–1971.–S.80-90.
- 6.5. Bartnicka K. Programy nauczania w Wilenskim okregu naukowym a szkola Krzemieniecka//Kwartalnik Historii Nauki i Techniki.–1989.–№ 3.–S.504–506.
- 6.6. Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wolyniu, Podolu i Kijowsczyzynie.–Paryz.–1987.–269 s.
- 6.7. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. W II tt.–Kul–Lublin.–1991.
- 6.8. Bobinska C. Szkice o ideologach polskiego oswiecenia.–Wroclaw.–1952.–67 s.
- 6.9. Bornowski W. Zwiasek Piotra Wysockiego (1828-1830). Studia i materialy do historii wojskowosci. T.VII, cz.I.–Warszawa.–1961.–185 s.
- 6.10. Cegielski T. Pozbiory Polski, 1772-1793-1795.–Warszawa: Wyd-wa Szkolne i Pedagogiczne.–1990.–250 s.
- 6.11. Chmielowsij P. Tadeusz Czacki.–Petersburg.–1898.–119s.
- 6.12. Czacki T. Ostatni jeralni oswiecenia gub. Wolunskiej//Dziennik Wilienskij:–1805.–№ 2.–S.15-30.
- 6.13. Danilewicz M. Proby przywolan. Szkice literackie.–Warszawa.: Biblioteka «Wiezi». T.74.-1992.-S.58-100.
- 6.14. Danilewicz M. Towarzystwo uczniow Liceum Wolynskiego.–Rowne.–1933.–30 s.
- 6.15. Dobranski J. Z dziejow ofiarnosci na cele oswiaty na Wolyniu, Podolu, Ukrainie w latach 1795-1832//Nauka Polska.–1931.–№ XIV.–S.126-132.
- 6.16. Dobranski J. Z dziejow ruchu naukowego na Wolyniu w XIX wieku//Nauka Polska.–1934.–№ 19.–S.106-370.
- 6.17. Drzewiecki J. Reszty pamietniki.–Wilno.–1858.–320 s.
- 6.18. Dybiec J. Dziajalnosc dudaktyczna i naukowa Jozefa Uldynskiego w Krzemieniu/Pzeglad histor.-oswiatow.–1968.–№ XI 3(41).–S.296-320.

- 6.19. Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.)//Pod red. Pilcha A.–Warszawa.:PWN.–1984.–537 s.
- 6.20. Gans H. History of Russian Educational Policy.–London.–1931.–435 s.
- 6.21. Gierowski J. Historia Polski (1764-1864).–Warszawa.: PWN.–1986.–348 s.
- 6.22. Gluchowska W. O szkole Krzemienieckiej.–Warszawa.: Wydawnictwo m.Arceta.–1916.–35 s.
- 6.23. Goszczynski S. Noc Belwederska. Cz.I.–Paryz.–1869.–250 s.
- 6.24. Groszynski K.Dwadziescia dwa miesiace//Zeczyty Historyczne.–1993.–№105. –S.180-216.
- 6.25. Groszynski K. Moj Krzemieniec//Przeglad Historyczno-oswiatowy.–1990.–№3-4. –S.336-357.
- 6.26. Historia szkolnictwa i myśli pedagogicznej w Polce (1733-1839)//Pod red. Wallasek S.–Warszawa–Wroclaw.–1990.–450 s.
- 6.27. Historia wychowania. Wiek XX.//pod red. Miaso J.–Warszawa.: Wydawnictwo Naukowe.–1984.–588 s.
- 6.28. Hoffman J. Wolyn w walce 1831 r.//Pocznik Wolynski.–1931.–T.II.–S.149-192.
- 6.29. Janowski L. W promieniach Wilna i Krzemienca.–Wilno.–1923.–260 s.
- 6.30. Kieniewicz S. Historia Polski 1795-1918.–Warszawa.: PWN.–1987.–616 s.
- 6.31. Kollataj H. Listy. W III tt.–Krakow.–1844.
- 6.32. Komorowski J. Polskie zycie teatralne na Podolu i Wolyniu do 1863 r.–Wroclaw–Warszawa–Krakow: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.–1985.–250 s.
- 6.33. Kornecki J. Oswiata Polska na Rusi w czasie wielkiej wojny.–Warszawa.–1937.–130 s.
- 6.34. Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych 1820–1831.–Wroclaw–Warszawa–Krakow.–1962.–160 s.
- 6.35. Kozlowski M. Miedzy Sanem a Zbruczem.–Krakow.–1990.–310 s.
- 6.36. Krotkie opisanie gubernii Wolynskiej pod wigledem jeograficznym i statystycznym//Nakl. J.I.Kraczewskiego.–1870.–68 s.
- 6.37. Krzemieniec.–Wilno.: Drukarnia «Grafika».–1930.–33 s.
- 6.38. Kulka B. Programy nauczania jezyka polskiego w szkole sredniej w latach 1815-1872.–Warszawa.–1987.–145 s.
- 6.39. Laskrszewska H. Biblioteka krola Stanislawia Augusta Poniatowskiego//Dziennik kijowski.–1996.–№№ 7,8,9,10,14.

- 6.40. Lojek J. Kalendarz Historyczny.–Warszawa:Wyd-wo «Alfa».–1994.–730 s.
- 6.41. Lerkowski T. Warszawa w powstaniu listopadowym.–Warszawa.–1965.–250 s.
- 6.42. Mały ilustrowany przewodnik po Krzemieniu.–Krzemieniec.–1932.–25 s.
- 6.43. Maternicki J. Dydaktyka historii w Polce 1773-1918.–Warszawa.–1974.–460 s.
- 6.44. Memoires du prince Czartorycki et correspondance avec l'empereur Aleksandre I-er. W II tt.–Paris.–1887.
- 6.45. Oginski M. Pamietniki.–Poznan.–1873.–588 s.
- 6.46. Olizar G. Pamietniki.–Lwow.–1892.–602 s.
- 6.47. Osinski A. O zyciu i pismach Tadeusza Czackiego. W II tt.–Lwow.–1876.
- 6.48. Pilikowski J. Historia Polski 1795-1864.–Krakow: Wydawnictwo «Arka».–1992.–560 s.
- 6.49. Przewdzieckij A. Podole, Wolyn, Ukraina - obrazy miejsc i czasow. W II tt.–Wilno.–1841.
- 6.50. Rolle M. Ateny Wolynskie. Szkic z dziejow oswiaty w Polsce.–Lwow.–1898.–274 s.
- 6.51. Rolle M. T.Czackij i Krzemieniec.–Lwow.–1913.–131 s.
- 6.52. Sawranko B. Przyczyny powstania roku 1830.–Lwow.–1900.–150 s.
- 6.53. Slowinski L. Nauka literatury polskiej w szkole sredniej w latach 1795-1914.–Warszawa.–1976.–75 s.
- 6.54. Sniadecki J. Pisma rozmaite.–Wilno.–1819.–320 s.
- 6.55. Spis nauczycieli szkol wycznych, srednich, zawodowych, seminarjow nauczycielskich oraz wykaz zakladow naukowych i wladz szkolnych.–Warszawa–Lwow.–1930.–420 s.
- 6.56. Stecki T. Miasto Rowne. Kartka z kroniki Wolynia.–Warszawa.–1880.–220 s.
- 6.57. Studia o szkolnictwie i oswiasie mniejszosci narodowych w XIX i XX wieku//Pod red. Walaseka S.–Wroclaw.–1994.–183 s.
- 6.58. Studnicki W. Rosya w Azyi wschodniej.–Lwow.–1904.–56 s.
- 6.59. Tabisia J. Polacy na Uniwersytecie kijowskim.–Krakow.–1974.–258 s.
- 6.60. Tokarz W. Sprzysiezenie Wysockiego.–Warszawa.–1930.–270 s.
- 6.61. Tokarz W. Wojna polsko-rosyjska 1830-1831.–Warszawa.–1993.–360 s.
- 6.62. Torzecki R. Kwestia ukrainska w Polsce w latach 1923–1929.–Krakow.–1989.–467 s.

- 6.63. Truchim S. Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa Rosyjskiego w początkach XIX wieku.–Lodz.–1960.–140 s.
- 6.64. Wandycz P. Pod zaborami. Ziemia Rzeczypospolitej w latach 1795-1918.–Warszawa.–1994.–269 s.
- 6.65. Wapinski R. Polska i małe ojczyzny Polaków.–Warszawa.–1994.–689 s.
- 6.66. Wielhorski W. Ziemia Rzeczypospolitej. Zarys dziejów.–London.–1959.–450 s.
- 6.67. Wolczukowa J. Nauczanie języka rosyjskiego w Krzemieniu z dziejów rusystyki polskiej przed powstaniem listopadowym.–Wrocław.– Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.–1992.–S.4-10.
- 6.68. Wolczukowa J. Znajomość i nauczanie języka rosyjskiego w Polsce do roku 1832.–Warszawa.–1993.–S.103-190.
- 6.69. Witte K. O szkole Krzemienieckiej//Dziennik krajowy.–Warszawa.–1843.–463 s.
- 6.70. Z Historii szkolnictwa i myśli pedagogicznej w Polsce (1773-1839)//Pod red. Walasek S.–Warszawa.–1990.–588 s.
- 6.71. Zielinski A. Zagadnienia oświatowe w publicystyce powstania listopadowego.–Wrocław.– 1912.–15 s.

7. Автореферати дисертацій, дисертаційні дослідження

- 7.1. Баженов Л.В. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Дис... канд.истор.наук.–К.–1973.–189 с.
- 7.2. Дороніна Т.О. Становлення та розвиток Києво–Могилянської Академії: Дис... канд.пед.наук.–К.–1995.–140 с.
- 7.3. Евтух М.Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні: Автореф.дис... д-ра пед.наук.–К.–1996.–20–25 с.
- 7.4. Кравченко О.Г. Роль Киевского университета в развитии просвещения в Киевском учебном округе (Киевская, Волынская, Подольская, Черниговская, Полтавская губернии) в 60–х годах XIX века: Дис... канд.пед.наук.–К.–1954.–5–120 с.
- 7.5. Митюрлов Б.И. Роль Львовской братской школы в развитии отечественной педагогической мысли: Дис... канд.пед.наук.–Львов.–1954.–15–56 с.
- 7.6. Чижевський Б.Г. Організаційно-педагогічні умови становлення ліцеїв в Україні: Дис... канд.пед.наук.–К.–1996.–249 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Документи організації діяльності Кременецького ліцею (1805-1833 рр.)

А.1 Устав Волинської гімназії¹

Божие поспешествующею милостию, Мы Александр Первый Император и Самодержец Всероссийский, и проч., и проч., и проч. Во уважение похвальной ревности, с каковою Дворянство Волинской губернии сложило приношение в пользу Волинской Гимназии и разных имеющих быть при ней заведений, для образования на службу Отечеству разного состояния юношества, и дабы успешнее произведены были в действо благие намерения оного Дворянства, изъявившего желание, чтобы сия Гимназия в составе своем, порядке преподавания наук и в образовании была пространнее пред другими подобными заведениями, постановляется следующее:

1. Волинская гимназия учреждается в городе Кременец.

2. На содержание сей Гимназии, сверх ежегодной суммы 5.700 руб. серебром, положенной на нее по штату и на роду с прочими Гимназиями Виленского Учебного округа и имеющей отпускатся из казны за счет Поезультских доходов, определяются % от капитальной суммы 194.000 руб. серебром, которую жертвует ныне Дворянство и Духовенство Волинской губернии, составляющие 15.240 руб., и при том все, что может быть принесено гражданами в пользу сией же Гимназии.

3. Всякое приношение от граждан в пользу Волинской гимназии и открывающихся при ней особенных заведений, должно быть записано в Присутственном месте надлежащим законным порядком, без взымания в казну обыкновенной пошлины. Подлинные такие записи имеетя хранить в архиве Гимназии, а списки высылать в Виленский Университет, имеющий над оной главное начальство.

4. Вклады, записанные показанным образом в пользу сей Гимназии, приобретают также свойства и уважения какие имеют прежние вклады или фондуши, принесенные в пользу воспитания юношества. Следовательно, в случае неисправного взноса, обеспеченного записью капитала, или % , должно поступать с такой же строгастью и таким порядком как и взыскания всякая другая недоимка доходов Едукационного фондуша. При сем не позволяется без точного согласия Университета, утверждаемого попечителем его, переносить фондушевою сумму на другую недвижимость не уведомив об этом Гимназию за год перед сроком.

5. Состоящие в г.Кременец: так называемый Поиезуитский Колегиум, все дома, порожние места и сады, училищу надлежащие или что впредь по-

ступит на собственность сей Гимназии, вечно должны быть собственностью фондуша, и освобождены быть от войскового постоя.

6. Сходно с желанием Дворянства Волынской губернии, чтобы сия Гимназия соединена была с некоторыми особыми заведениями, которые имеют быть при ней:

1) Конвикт для кандидатов, приготавливающихся к званию приходских Учителей.

2) Училище для девиц, приготавливающиеся в домашние учительницы.

3) Школа для обучения Зодчеству и Механики практической, земледелию, садовничеству, хирургии, повивальному делу и скотному лечению.

Но как принятые до сего времени приношения граждан не достаточны для содержания всех перечисленных, то отлагая учреждение Конвикта и Училища для девиц, пока будет собрана потребная для них сумма. Прочие должны возыметь свое начало вместе с открытием Гимназии.

7. Начальство над Гимназией имеет Директор ее на основании «Предварительных правил». В помощь ему определяется Префект. Сие два чиновника вместе с учредителями составляют сословие Гимназии.

8. Сношение Гимназии с Виленским Университетом, имеющим над ней начальство, должно быть на основании общих правил.

9. Распоряжение суммы зависит от Директора, который все взносы принимает под свою расписку и выдает жалование всем, принадлежащим к сословию Гимназии, и суммы на зависящие от нее заведения на расписку у начальников оных заведений. Он должен доставлять Виленскому Университету Ведомость о приходах и расходах суммы, а по окончании года объявлять через теснение ведомость такого рода.

10. Приношения, поступающие впредь от всех, должны быть немедленно представлены Виленскому Университету, с изъяснениями своего мнения, на кокой предмет лучше определять оныя, если сам приноситель не определил куда именно. Университет же представляет свое мнение своему попечителю. Приношения сего рода, также остатки, какие бы ни случились, не должны быть обращены на посторонние предметы, но с позволения попечителя, употребляются на местные надобности гимназии, или же заведений и училищ Волынской губерний.

11. Волынская Гимназия, в разсуждении вместе с ней открывающихся, или впредь имеющих учредиться при ней заведений, состоять будет из 9 старших и 10 младших Учителей.

12. Старшие учителя имеют преподавать: основания математики, высшую математику, физику и химию, естественную историю, историю и землеписание, словесность, государственное домоводство, анатомию и физио-

логию, хирургию. Преподавание нравственных наук имеют разделить между собой преподаватели математики, словесности, истории.

13. Младшие учителя будут обучать: земледелию и садовничеству, зодчеству и практической механики, скотному лечению. Пять занимаются преподаванием языков, то есть: Российского, Греческого, Немецкого в вместе Латинского и Польского; 9-й будет обучать рисованию, 10-й — письму. Сие предметы могут быть соединяемы с позволения университета, для преподавания старшими учителями.

14. Никто из учеников (8 лет) не может быть принят в Гимназию, если он не представит о себе свидетельства от лекаря, или от местного начальства, что имел на себе оспу. Если же не было таковой, то лекарь или хирург гимназии должен прививать оспу кровью детям в первой трети года по прибытии детей в гимназию, коей Директор должен наблюдать сие положение прилежно.

15. Позволяется дворянам Волынской губернии присылать или содержать детей на свой счет по объявленному от себя желанию, чтобы они могли обучаться в заведениях предметам, как-то зодчеству и практической механики, земледелию и садовничеству, хирургии, повивальному искусству и скотному делу.

16. Ученики, окончившие науки в высших классах, а особо ученики хирургии, скотного дела, а также кои решили посвятить себя знанию практики землемеров, по испытанию их в Гимназии получают от Директора свидетельство о своих знаниях. На основе оногo Виленский университет дает им от себя аттестат, они могут отправлять свое искусство во всей империи. Что же касается учеников садовничества и земледелия, то для них достаточным будет свидетельство Директора, выданное по испытании их успехов.

17. Директор, Префект, библиотекарь и Учителя Гимназии, также Священник и Викарий должны будут исполнять все те обязанности, какие предписаны им будут в частных правилах, как для сей Гимназии, так для открывающихся при ней и впредь имеющих открыться заведениях. В тех же частных правилах будет изъяснен порядок преподавания наук, служащих в дополнение вышеизъясненных.

18. Заводимая при Гимназии из вклада граждан библиотека имеет состоять под смотрение библиоотекаря, который сверх сей должности, обязан преподавать курс всеобщей грамматики и библиографии или книгоописания. Библиотека имеет быть открыта чрез весь год, для желающих приходить читать в назначенные дни и часы.

19. Волынская Гимназия будет иметь свою книгопечатню, из вклада Дворянства. В ней позволяется печатать и продавать всякие учебные книги,

назначенные Университетом, и другие сочинения на основании Устава, изданного о Цензуре.

20. Первый выбор Префекта и Учителей Волынской Гимназии вверяется Тайному Советнику Чацкому, который своим усердием, любовью к Отечеству и дарованиями приобрел доверенность сограждан своих и явил успешные опыты стараний своих о приведении в действие намерений Правительства, пекущегося о успехах народного просвещения.

В удостоверении же о силе и действии сего Устава, Всемилостивейше соблаговолили Мы оный собственноручно подписать, повелеть утвердить Государственною печатью и отдать в сохранение Волынской Гимназии.

А.2 Штат Волынской гимназии ¹

Звание чинов	Число Жалование		
	людей	одному	
	(руб.)		
1	2	3	
Чиновников гимназии:			
Директор	1	1.000	
Префект	1	600	
Библиотекарь	1	700	
Священник	1	350	
Викарный его	1	150	
Старших учителей:			
Основание математики	1	600	
Высшей математики	1	600	
Физики и химии	1	600	
Естественной истории	1	600	
Гос.домоводства и законов	1	600	
Географии и истории	1	500	
Словесности	1	500	
Анатомии и физиологии	1	500	
Хирургии	1	500	
Младших учителей:			
Садоводства и земледелия	1	400	
Скотного лечения	1	400	
Зодчества и практической механики	1	400	
Языков: Русского	1	400	
	1	2	3
Французского	1	400	

Немецкого	1	400		
Греческого	1	400		
Латинского с польским	1	500		
Рисования	1	300		
Письма	1	150		
Должностных:				
Помощник библиотекаря	1	150		
При физическом кабинете	1	100		
При лаборатории и кабинете естественной истории	1	200		
Помощник учителя анатомии и хирургии			1	200
Помощник ветеринара	1	200		
Швейцар и сторож	1	160		
Огородные работники	1	300		
На содержание:				
Дома Гимназии	1	600		
Ботанический сад	1	300		
Книгопечатня	1	220		
На умножение библиотеки	1	240		
На периодические сочинения и ведомости			1	100
На модели и машины	1	200		
На опыты и орудия физические	1	200		
На опыты и орудия химические	1	200		
На проезд, снятие рисунков и резание на меди	1	300		
Анатомические приборы и разсечения	1	200		

Всего: 41 15 420

А.3 Христианский дух и образ мыслей учеников Кременецкого лицея за 1826/27 у.г. ¹

Что касается набожности и способа мыслей, в сем отношении не оказалось ни чего хулы достойного во всем продлении текущего года. Набожность в здешнем юношестве час от часа возрастает, а искренная преверженность к правительству очевидно открывается и в словаре и в чувствах учащихя.

А.4 Старанність учнів Кременецького ліцею за 1826/27 н.р. ²

Адміністративні	Кількість учнів			
одиниці	Відмінно	Добре	Посередньо	Погано

1 клас	—	30	23	10		
2 клас	—	40	24	14		
3 клас	—	23	39	—		
4 клас	2	20	39	—		
I курс (1 рік)		12	25	53	1	
I курс (2 рік)		14	25	48	—	
II курс	28	21	35	—		
III курс	21	5	2	—		
Школа механіків		—	—	3	7	2

А.5 Аналіз поведінки вихованців Волинського ліцею за 1826/27 н.р.¹

Адміністративні одиниці			Зразкова				Кількість учнів		
						Похвальна	Ненадійна	Погана	
1 клас	6	36	21	—	—	—	—	—	—
2 клас	4	46	27	4	—	—	—	—	—
3 клас	8	53	8	1	—	—	—	—	—
4 клас	5	49	8	—	—	—	—	—	—
I курс (1 рік)		14	75	11	—	—	—	—	—
I курс (2 рік)		10	79	7	—	—	—	—	—
II курс	6	89	4	1	—	—	—	—	—
III курс	5	43	1	—	—	—	—	—	—
Школа механіків		—	—	12	—	—	—	—	—
Домашні дозорці		—	—	13	—	—	—	—	—

А.6 Кількість учнів Волинського ліцею за 1826 р.¹

Адміністративні одиниці	Кількість учнів
1 клас	63
2 клас	78
3 клас	71
4 клас	62
I курс (I рік)	100
I курс (II рік)	96
II курс	100
III курс	49
Школа механіків	12
Домашніх дозорців	13
Всього:	644

А.7 Кількість учнів Волинського ліцею за віросповіданням та походженням у 1829/30 н.р.¹

Кількість учнів

За віросповіданням:

Греко-російського	35
Греко-уніацького	21
Римсько-католицького	524
Евангелійного	10
Іудейського	11

За походженням:

Дворянського	524
Духовного	17
Міщанського	11
Відпущених на волю	3
Інші	46

А.8 Вікова закономірність викладачів Волинського ліцею з 1814 до 1825 року¹

А.9 Викладацький склад Київського університету св.Володимира (1834 р

№	Штат	Кількість осіб	
1	2	3	
4	5	6	
1.	Професорів богослов'я	2	2
2.	Ординарних професорів	15	7
3.	Екстраординарних	14	2
4.	Ад'юнктів	6	3
5.	Лекторів	4	3
6.	Викладачів предметів мистецького циклу	5	4
	Всього: 46	21	
1.	Докторів	2	
2.	Магістрів	8	
3.	Кандидатів	1	
4.	Без ступеня	6	
5.	Викладачів предметів мистецького циклу		4
1.	Університет	9	
2.	Ліцей	5	

3.	Духовна академія	2	
4.	Католицька семінарія	1	
5.	Середні навчальні заклади		1
6.	Іноземні навчальні заклади		3
1.	Православного	9	
2.	Римсько-католицького		12
1.	Дворян	16	
2.	Духовного	2	
3.	Іноземців	3	
1.	До 30 років	6	
2.	До 45 років	3	
3.	До 50 і вище	12	
1.	Неодружених	9	
2.	Жонатих	12	

А.10 Указ № 22.318 от 13 октября 1806 года «Об отдаче староства Кременецкой Волынской гимназии»¹

Староство Кременецкое в Волынской губернии, бывшее в доживотном владении Князя Сангушки, который умер, повелеваю: отдать Гимназии Волынской в помощь заведений учебных, богоугодных, распространяемых от оной на пользу общую.

А.11 Указ № 22.527 от 27 июля 1807 года «Об учреждении при Волынской гимназии школы землемеров»¹

1) При Волынской Гимназии учредить школу Землемеров, возложить устройство ее, надзор и управление на особенное попечение Визитатора Училищ в том краю, Тайного Советника Чацкого.

2) По соразмерности сего заведения число учеников положить из 36 человек.

3) Качество к принятию в сие Училище могут быть следующие:

а) желающие обучаться в сей школе должен представить свидетельство, что имел оспу и никакой хронической не подвержен болезни;

б) также свидетельство о добропорядочном поведении в Поветовом Училище и что в оном заслужил одобрение;

в) ученик должен знать по Русски, по Польски и арифметику;

- г) никто не будет принят без предварительного испытания;
- д) всякий ученик должен иметь не менее 15 лет от роду.
- 4) Ученики подвергаются общему уставу и правилам Волынской Гимназии и особенно поставленному за ним присмотру.
- 5) Они должны обучаться непременно: геометрии и тригонометрии, алгебре, землемерию на практике, рисованию; должны усовершенствоваться в Российском и Польском языках.
- 6) Время для учения полагается 3 года.
- 7) На содержание всякого ученика полагается 150 руб. в год.
- 8) По истечению трех лет ученики способные и снабженные патентами определяются в службу.
- 9) Ученики сии, образованные на казенном содержании, обязаны в течение 4-х лет быть в казенной службе.

А.12 Указ от 18 января 1819 года «О переименовании Волынской гимназии в лицей» (выдержки)¹

Князь Александр Николаевич. Принимая в уважение, что изданный в 1805 году для Волынской Гимназии Устав не мог еще, но ныне во всех частях онаго приведен быть в надлежащее действие, и что Губернии Волынская и Подольская, по отдаленности их от Виленского Университета, имеют надобность в высшем училище, которое благородному юношеству могло бы, по крайней мере в некоторых частях, заменять университет, повелеваю: Волынскую Гимназию именовать отныне Волынским Лицеєм.

А.13 Список підручників, що використовувались в Кременецькому ліцеї у 1816-1822 роках

1. Историчний катехизис. *Флеури'єго Н.*
2. Християнська релігія. *Беллармін Р.*
3. Граматика для I класу.
4. Граматика для II класу.
5. Граматика для III класу.
6. Латинсько-польська граматика. *Корчинський О.*
7. Німецько-польська граматика. *Малавського А.*
8. Граматика російської мови. *Бутовський М.*
9. Французька граматика. *Каменського А.*
10. Граматичні завдання для I класу.
11. Граматичні завдання для II класу.

12. Граматичні завдання для III класу.
13. Курс поезії. *Корженевський Ю.*
14. Хрестоматія з світової літератури для I класу.
15. Хрестоматія з світової літератури для II класу.
16. Хрестоматія з світової літератури для III класу.
17. Історія для III класу. *Скжетуський Ю.*
18. Історія для IV класу. *Скжетуський Ю.*
19. Історична хрестоматія для III і IV класу.
20. Життя та діяльність польських королів та князів.
21. Географія. *Снядецький Я.*
22. Давня географія з погляду сьогодення. *Улдинський Ю.*
23. Логіка. *Конділлак Ф.*
24. Право. *Стройновський Х.*
25. Арифметика. *Чех Й.*
26. Алгебра. *Хуллер Л.*
27. Геометрія (у II-х частинах). *Хуллер Л.*
28. Фізика. *Хубег М.*
29. Хімія. *Снядецький Я.*
30. Моральні науки для I класу.
31. Моральні науки для II класу.
32. Моральні науки для III класу.

А.14 Документи про долю типографії Волинського лицю

Господину Волинському Гражданскому Губернатору ¹

Нужным считаю преповодить Вашему Превосходительству список полученного мною отношения Г.Министра народного просвещения от 24 июля за № 5692 содержащего в себе распоряжения об учебных заведениях по вверенным мне Губерниям.

Присем прошу Ваше Превосходительство распорядиться, чтобы типография Волинского лицю немедленно была распечатана и сдана тому, кто от Г. попечителя Харьковского Учебного округа назначен будет.

Генерал-Адъютант Левашов. Август. 1832 г.

Генерал Губернатору ²

Типография Волинского лицю во исполнении предписания Вашего от 8 августа распечатана и к принятию оной приступил, назначенный со стороны правящего Директора Волинских училищ библиотекарь одного лицю Коллежский Ассесор Ярковский причем по требованию Г. Бакщанина Креме-

нецкая полиция наложила арест на оную типографию и все что ей принадлежит.

Генерал-Адъютант Левашов. 18 сентября. 1832 г.

А.15 Правила користування бібліотекою Волинського ліцею

Розділ 1. Порядок роботи

- 1) Бібліотека Волинського ліцею відкрита для всіх бажаючих щоденно, крім вакаційних місяців, урочистостей та свят, вихідних днів; в понеділок, середу, п'ятницю і суботу зранку з 10–12, у вівторок і четверг з 14–16.
- 2) Кожний може відвідувати бібліотеку у визначені години для читання або ознайомлення з книгами.
- 3) У будь-який день місяця можна вільно записатися до бібліотеки попередньо повідомивши бібліотекаря.
- 4) Читач, що потребує допомоги у виборі літератури, може звернутися до бібліотекаря.
- 5) Користуватися каталогами бібліотеки може будь-хто. Ознайомлення з рідкісними виданнями, якщо це може завдати їм шкоди, забороняється.
- 6) Книги, відібрані для читання, після запису прізвища та імені читача, знаходяться у бібліотеці на визначеному місці, для користування на протязі тижня.
- 7) Після роботи з книгою читач повертає її одному з бібліотечних дозорців, який записує назву видання, прізвища та ім'я читача в окремій книзі.
- 8) Читачам, яким потрібно зробити виписки з книги, видаються папір, перо і чорнила.
- 9) Обережне ставлення до книг є запорукою їх збереження. Читачі повинні шанобливо відноситись до виданої літератури: не дозволяти собі заламувати карти, писати на них пером чи олівцем, псувати книжку чи саму обгортку.
- 10) Бібліотека є зосередженням наукової думки, а тому кожний, хто заходить до неї повинен вести себе пристойно.
- 11) Брати книги додому мають право тільки учні Волинського ліцею, для них існує окремий журнал реєстрації.
- 12) Правила користування бібліотекою, латинською, польською, французькою і німецькою мовами знаходяться перед входом до бібліотеки.

Розділ 2. Використання книжкового фонду

- 1) Бібліотекар не має права видавати з бібліотеки цінні книжки, а також видання, що потрібні багатьом читачам: енциклопедії, словники, газети, часописи тощо.
- 2) Тільки викладачі ліцею можуть брати додому рідкісні видання.

- 3) Читач повинен залишити формуляр, на якому буде вказана назва позиченої книжки.
- 4) Читач має право взяти для користування 5 книжкових одиниць і тримати їх у себе 4 тижні.
- 5) Через місяць книги треба повернути до бібліотеки. У разі потреби, якщо читач змушений залишити у себе книги на другий термін, він повинен їх принести для засвідчення хорошого стану.
- 6) Якщо видання було втрачене чи ушкоджене, бібліотекар повідомляє директора ліцею. Директор дає розпорядження касирові, утримати суму втраченого видання з винуватця. Ці кошти направляються на придбання книжкової одиниці або на ремонт ушкодженої.

Розділ 3. Обов'язки персоналу бібліотеки

- 1) Керівником бібліотеки і всього того, що до неї належить є бібліотекар.
- 2) Утримання порядку в бібліотеці є першим його обов'язком.
- 3) Бібліотекар повинен створити умови для кращого зберігання книжкового фонду.
- 4) Бібліотекар повинен надати допомогу у пошуках будь-якого видання.
- 5) Наприкінці навчального року бібліотекар повинен зробити ревізію книжкового фонду бібліотеки.
- 6) Два рази на рік: в червні та грудні він повинен доповнювати каталоги картками з назвами книг, що були придбані бібліотекою.
- 7) Бібліотекар повинен слідкувати за виконанням даних правил користування бібліотекою.
- 8) В кінці кожного року бібліотекар повинен звітує директору ліцею.
- 9) Помічники підпорядковуються бібліотекарю. Перед прийомом на роботу вони прослуховують спеціальний курс бібліографії.

Куратор Імператорського Віленського університету А. Чарториський.

Додаток Б.

Кількість мешканців Південно-Західного краю за походженням у 30-ті роки

XIX ст

Назва губернії	Кріпаків та селян	Польська шляхта	Євреї
Волинська	1.453.027	139.007	117.622
Подільська	1.435.083	141.702	115.143
Київська	1.394.329	129.503	164.762
Разом	4.282.439	410.212	457.547

Деякі цифрові пояснення (XIX ст

Гроші:

1 польський злотий = 15 копійок

1 руб. сріблом = 100 копійок = 6 злотих 20 грошей

1 червонець = близько 5 руб. сріблом

Міри відстані, ваги, площі:

1 верста = 1 км

1 пуд = 16,37 кг

1 десятина = 1.092 гектара

Площа Волині = 71.739 км²

Площа Поділля = 42.018 км²

Площа Київщини = 50.960 км²

Додаток Д.

Суспільно-політичне життя Волині на початку XIX століття (у картах

Д.1 Кордони Росії перед 1772 роком і після 1807 року

Д.2 Розвиток народної освіти Віленського шкільного округу у 1803-1822 рр

Д.3 Віленський шкільний округ у 1822 році

Д.4 Кількість учнів у навчальних закладах Віленського шкільного округу (1822 рік

Д.5 Порівняльна кількість учнів у 1822 році

Д.6 План центральної частини міста Кременця (XIX ст

Додаток Е

Політичні та громадські діячі початку ХІХ століття

- Е.1 Імператор Олександр І
- Е.2 Великий князь Костянтин
- Е.3 Адам Єжи Чарториський
- Е.4 Тадеуш Чацький
- Е.4.1 Медаль на честь Тадеуша Чацького
- Е.5 Гуго Коллонтай
- Е.6 Юзеф Джевецький
- Е.7 Поручик Петро Висоцький
- Е.8 Генерал Юзеф Дверницький
- Е.9 Генерал Теодор Ридигер

Додаток Ж.

Викладачі Кременецького ліцею

- Ж.1 Юхим Юзеф Бенедикт Лелевель
- Ж.2 Антоній Анджеєвський
- Ж.3 Франтішек Ковальський
- Ж.4 Алоіз Осинський
- Ж.5 Евзебіуш Словацький
- Ж.6 Алоіз Фелінський

Додаток 3.

Випускники Кременецького ліцею

3.1 Юзеф Корженевський

3.2 Маурісій Гославський

3.3 Тимко Падура

3.4 Карол Мацей Качковський

Додаток К.

Види міста Кременець

К.1 Загальний вигляд міста Кременець (XIX ст

К.2 Місто Кременець у 20 - 30-ті роки XX ст

К.3 Костьол Кременецького ліцею (XX ст

К.4 Гробниця В.Бессера (м.Кременець

К.5 Фрагмент бібліотечної зали Кременецького ліцею (XX ст

Додаток Л.

Бельведер

Додаток М.

Філія Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського АН України (Київ, вул. Володимирська, 62), де знаходиться книжковий фонд Кременецького ліцею

Додаток Н

Фрагмент Звіту про приходи та витрати коштів Волинської гімназії

Додаток П.

Статут Товариства удосконалення в авторстві та ораторстві учнів Волинської гімназії

Додаток Р.

Поради для пана Міровського, яким корисним способом можна викладати історію і географію в публічних школах (Коллонтай Г

Додаток С.

Відповідь Державного історико-культурного заповідника міста Острога
відносно нумізматичного каталогу Кременецького ліцея

1) В документі збережено орфографію, синтаксис та стилістику оригіналу Указу 62.(21.849) від 29 липня 1905 року.

В документі збережено орфографію, синтаксис та стилістику оригіналу додатку до Указу 62(21.849) від 29 липня 1805 р.

*1) В документі збережено орфографію, синтаксис та стилістику оригіналу ЦДІАУ. Ф.710, оп.2, спр.62, арк.11.
ЦДІАУ.Ф.710, оп.2, спр.58, арк.9.*

ЦДІАУ.Ф.710, оп.2, спр.58, арк.9.

ЦДІАУ.Ф.710, оп.2, спр.62, арк.3.

ЦДІАУ.Ф.710, оп.2, спр.62, арк.3.

Діаграма складена за архівними матеріалами. ЦДІАУ, Ф.710, оп.2, спр.74.

*1) В документі збережено орфографію, синтаксис та стилістику оригіналу.
В документі збережено орфографію, синтаксис та стилістику оригіналу.*

В документі збережено орфографію, синтаксис та стилістику оригіналу.

*1) В документі збережено орфографію, синтаксис та стилістику оригіналу ЖАОДА. Ф.70, оп.1, спр.23, арк.1.
Там же. Арк.22.*

